

OCJENE I PRIKAZI

Časopisi i zbornici radova

Scrinia Slavonica, sv. 18, Slavonski Brod 2018, 654 str.

U listopadu 2018. tiskan je osamnaesti svezak časopisa *Scrinia Slavonica*, godišnjaka Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest – posvećen je znanstvenoj savjetnici i istaknutoj djelatnici Podružnice Zlati Živaković-Kerže za njezin 65. rođendan. Svezak sadrži 15 članaka u kojima su razmotreni raznoliki povijesni fenomeni u rasponu od 13. stoljeća do prve polovice 1990-ih, pri čem su najzastupljenije teme iz »dugoga« 19. stoljeća, obrađene u pet priloga; tri su rada medievistički prinosi, a tri se bave problemima vezanima uz Domovinski rat i stvaranje samostalne i demokratske Hrvatske.

Prema ustaljenom običaju ovoga časopisa, sadržaj je strukturiran kronološki, a broj otvara Danko Dujmović člankom *Zdenci u 13. i 14. stoljeću – prilog poznavanju kulturnog krajolika* (str. 11-27), u kojem je na temelju analize pisanih izvora iz tog razdoblja rekonstruiran kulturni krajolik područja srednjovjekovnih Zdenaca, naselja smještena uz rijeku Ilovu (područje danas obuhvaća naselja Veliki i Mali Zdenci, Grubišno Polje, Hercegovac i Ilovski Klokočevac). Autor je razmotrio međe ondašnjih posjeda, kao i položaj zdenačkoga kastruma te sakralnih objekata i prometnih pravaca, prikazavši njihov razmještaj i na karti.

Oslanjajući se na raznovrsna vrela i literaturu, Petar Seletković (*Plemićki posjed Nevna u srednjem vijeku*, 29-68) prikazuje povijest posjeda Nevna od njegova prva spomena u izvorima u 13. st. do pada pod osmansku vlast u 16. st., kada postaje sjedištem nahije. Osim što opisuje utvrdu Nevna, čiji se ostaci nalaze u selu Levanijska Varoš, Seletković pokušava utvrditi slijed vlasnika posjeda te njegovo rasprostiranje. Članku je priložen detaljan popis naselja koja su se tijekom 15. st. nalazila u sklopu posjeda.

U radu *Naselja laslovačkog vlastelinstva u srednjem vijeku* (69-97) Denis Njari rekonstruirao prostorni opseg toga vlastelinstva ubiciranjem svih naselja koja su mu u 15. st. pripadala, a usto donosi osnovne podatke o njegovim posjednicima od kraja 13. do kraja 15. st. te prikazuje crkvenu organizaciju na promatranu području. Glavnina je članka posvećena predavljanju podataka o pojedinim naseljima laslovačkoga vlastelinstva, pri čem se autor ponajprije oslonio na neobjavljen rukopis Pála Engela o Vukovskoj županiji (*Valkóvármegye*), tj. na Engelovo evidentiranje pojedinih naselja u ispravama iz 1413, 1483. i 1491. godine. Pritom Njari u pojedinim slučajevima precizira/korigira Engelovu ubicaciju i analizu ojkonima.

Prema podacima iz zapisnika budimske tridesetnice, Milan Vrbanus (*Osječki trgovci na budimskoj tridesetnici 1716. i 1717. godine*, 99-128) analizira zastupljenost osječkih trgovaca u prometu toga tridesetničarskoga ureda, kao i utjecaje habsburško-osmanskoga rata 1716-18. te međusobnih veza osječkih trgovaca na njihovu trgovačku djelatnost. Iznesene podatke i zaključke objasnio je i u širem političkom i društvenoekonomskom kontekstu (pretvaranje Osijeka u upravno i gospodarsko središte komorske Slavonije nakon oslobođenja toga dijela hrvatskoga ozemlja od Osmanlija), predstavivši i najistaknutije osječke trgovce.

U članku Jasminke Najcer Sabljak i Đorđa Boškovića opisana je *Likovna i rukopisna ostavština Ladislava grofa Pejačevića iz Retfale i Rume* (129-174), posljednjega muškoga člana rumsko-retfalačkoga ogranka obitelji Pejačević. Prikazana je genealogija toga ogranka te životopis Ladislava Pejačevića (1828-1916), s osvrtom na njegovo uspješno upravljanje ruskim posjedom. Sautori posebnu pozornost posvećuju prezentaciji Ladislava kao ljubitelja umjetnosti i ama-

terskoga slikara te prikazu sadržaja njegovih memoara *Uspomene*, vrijedna izvora za poznavanje svakodnevice obitelji Pejačević i Eltz te društvenih i političkih zbivanja u Slavoniji i Srijemu 1848. Radu je priložen hrvatski prijevod strojopisnoga prepisa *Uspomena* (152-167), upravo ovdje prvi put objavljenih na hrvatskom jeziku.

Mato Artuković u članku *Proslava posvete zastave i 25. godišnjice Hrvatskoga pjevačkog društva »Davor« 1896.* (175-233) opisuje događaj iz naslova, manifestaciju održanu u Brodu na Savi koja je imala ne samo lokalni već i nacionalni značaj, utječući na hrvatski politički život. Zastavu je posvetio biskup Strossmayer, lider Neodvisne narodne stranke, koji se »na marginama« manifestacije susreo s Jurjem Rukavinom, istaknutim predstavnikom Stranke prava, tzv. domovinaša. Njihov sastanak rezultirao je formiranjem koalicije za izbore 1897. godine. Koalicija se 1903. stopila u jednu stranku, Hrvatsku stranku prava, koja je bila među najvažnijim čimbenicima pri stvaranju Hrvatsko-srpske koalicije 1905. godine. Autor ističe ulogu pjevačkih društava, navlastito »Davora«, u jačanju hrvatske nacionalne svijesti. Pored detaljnoga opisa naslovnoga događaja i političkih polemika koje su ga pratile, ukratko se dotaknuo političke klime te privrednih i demografskih momenata brodske povijesti u posljednjih nekoliko desetljeća 19. st.

Hrvoje Volner u prilogu *Urbarijalne šume Županije virovitičke: prilog povijesti zemljišnih zajednica u Hrvatskoj i Slavoniji do 1919. godine* (235-258) analizira upravu županijskih vlasti nad urbarijalnim šumama te materijalni položaj njihovih zaposlenika, kao i pravno normiranje urbarijalnih općina, odnosno zemljišnih zajednica. Opisuje zakonodavni okvir relevantan za prikazanu problematiku, te se osvrće na tržišne potencijale šumskoga fonda, korelirajući ih s fenomenom pretjerana iskorištavanja, posljedično i devastacije šuma. Naglašava da je ondašnja hrvatska šumarska struka isticala vrijednost domaćega šumskoga blaga, tretirajući potrebu njegova očuvanja kao nacionalni interes.

Srodnu problematiku obrađuje Iva Salopek Bogavčić u članku *Gospodarenje šumama Gradiške imovne općine od 1874. do 1914.* (259-288), u kojem cjelovito sagledava različite čimbenike značajne za razmatranu temu, primjerice, neadekvatnu politiku pošumljavanja i gospodarenja močvarnim tlom Gradiške imovne općine, te problem nedostatka stručnoga osoblja i povezanost toga problema s tzv. »šumskim štetama« (pribjegavanje prekršajima kako bi se zadovoljilo potrebe za ogrjevom, nedostatak kojega je, među ostalim, bio posljedica procesa raspada zadruge). Autorica ističe i ocrtava važnost Josipa Kozarca u predmetnom kontekstu, a dotaknula se i humanitarno-društvenoga aspekta djelatnosti Gradiške imovne općine, koji se ostvarivao kroz donacije i stipendije njezine Gospodarske zaklade.

Osnivanje i prve godine djelovanja osječkog kina »Urania« (1912.-1918.) naslov je rada Luke Pejića (289-332). Autor rekonstruira okolnosti osnivanja toga gornjogradskega kina, apostrofirajući da se »Urania« u promatranu razdoblju etablirala kao važna osječka kulturna institucija i svojevrstan simbol modernizacijske preobrazbe građanskoga društva. Razmjerno detaljno predstavlja i analizira njezin kino-program u kontekstu oblikovanja i razvoja filmske kulture u Osijeku. »Urania« je privlačila iznimno velik broj gledatelja, a zbog pristupačnih cijena ulaznica u projekcijama su mogli uživati pripadnici svih socioekonomskih slojeva.

Pisan na temelju arhivske građe i lokalnoga tiska, jedini prilog s temom iz međuratnoga razdoblja jest članak Ivana Mileca *Organiziranje i djelovanje Jugoslavenske radikalno seljačke demokracije u gradu i kotaru Brod na Savi do općinskih izbora 1933.* (333-372). Osvrćući se na pozicioniranje istaknutijih lokalnih političara prema novoustrojenoj prorežimskoj Jugoslavenskoj radikalno seljačkoj demokraciji odnosno Jugoslavenskoj nacionalnoj stranci, Milec podvlači da se heterogenost stranačkih pristalica manifestirala formiranjem frakcija koje su se međusob-

no borile za prevlast. Sukob između frakcija nije okončan ni poslije unutarstranačkih izbora u rujnu 1933, temeljem kojih je formalno stvorena jedinstvena organizacija.

Rad Nikice Barića *Njemačka 1. kozačka divizija u Slavoniji tijekom Drugoga svjetskog rata* (373-403) prikazuje neka obilježja prisutnosti te postrojbe u Slavoniji. Popunjena Kozacima koji su se tijekom njemačkoga napada na SSSR stavili na njemačku stranu te sovjetskim ratnim zarobljenicima koji su pristupili njemačkoj vojsci, divizija je u NDH stigla potkraj 1943. te sudjelovala u borbama protiv partizana u Baniji, Bosni i Srijemu. Autor opisuje posebnosti ove postrojbe te objašnjava kako su te posebnosti utjecale na odnos vlasti NDH prema njoj: među ostalim, dotaknuo se različitih nasilnih ispada pripadnika divizije, sukoba Kozaka s pripadnicima snaga NDH, zajedničkoga ratovanja Kozaka i ustaša protiv partizana, odnosa Kozaka prema srpskom pučanstvu u NDH itd. Kritički se osvrnuo na pojedine teze i zaključke rusko-srpskoga povjesničara Alekseja Timofejeva koji je također pisao o prisutnosti 1. kozačke divizije u NDH.

Daniel Zec (*Danica Pinterović, Oscar Nemon i spomenik osječkim i slavonskim Židovima – žrtvama Holokausta*, 405-428) donosi historijat podizanja spomenika *Majka i dijete*, posvećena osječkim i slavonskim Židovima stradalima u Holokaustu. Spomenik je djelo osječkoga kipara Oscara Nemona, a važnu ulogu u njegovoj realizaciji imala je Danica Pinterović. Izrađen na inicijativu lokalne Židovske općine, postavljen je u središtu Osijeka 1965. godine. Autor prikazuje različite interpretacije značenja spomenika koje su svojedobno cirkulirale javnim prostorom, razmatrajući ta tumačenja u odgovarajućem sociopolitičkom kontekstu. Usto, skreće pozornost na stručno-znanstveni i publicistički rad Danice Pinterović o životu i umjetničkim ostvarenjima Oscara Nemona.

Vinko Tadić opisao je *Savladavanje nepremostivog: Mirotvorni pokret Požeške kotline 1991.* (429-461), čiji je osnovni cilj bio sprječavanje ratnoga sukoba između Hrvata i Srba, uz intenciju rješavanja međunacionalne napetosti uspostavljanjem i razvijanjem dijaloga te nastojanjima na afirmaciji demokratskih zasada. U svrhu ostvarenja zacrtanoga cilja Pokret je organizirao različite aktivnosti (npr. proturatni susreti, mimohod do požeške kasarne JNA, izrada plakata i letaka), uspjevši privući nekoliko tisuća građana. Njegovo je djelovanje zamrlo prije kraja studenoga 1991, što Tadić povezuje s jačanjem agresije na Hrvatsku, ukratko se osvrnuvši na sukobe u Požeškoj kotlini od kraja rujna do početka prosinca.

U članku *Slučaj Arcus: Prilog poznavanju političke i gospodarske povijesti ratne Slavonije* (463-484) Ante Batistić i Marko Kolić analiziraju ključne probleme inozemnih ulaganja u Valpovu u razdoblju 1990-95. te krizu unutar HDZ-a koja se odrazila na ishod spomenute afere. Razmatrani valpovački slučaj autori označuju reprezentativnim za razumijevanje gospodarskoga života ratne Hrvatske, odnosno dobrim pokazateljem tadašnjih gospodarskih nepravilnosti i malverzacija, dotaknuvši se među ostalim utjecaja politike na gospodarstvo u vremenu provođenja pretvorbe, kao i problematične tj. nedorečene zakonske regulative. Opisane su uloge i neslaganja lokalnih, kao i političara iz samoga vrha HDZ-a u vezi s aferom *Arcus*. S obzirom da obrađena tema pripada razmjerno recentnoj prošlosti, za istaknuti je da su Batistić i Kolić pri njezinoj obradi konzultirali i neobjavljenu arhivsku građu (Zbirka Vladimira Šeksa te Arhiv HDZ-a).

Neobjavljenim arhivskim gradivom služila se i Nikolina Vuković, autorica priloga »*Izigran sporazum*«: *demilitarizacija istočne Slavonije 1992.-1995.* (485-507), posljednjega znanstvenoga rada u ovom broju *Scrinije Slavonice*. Analizirajući povijesni fenomen iz naslova u razdoblju od dolaska mirovnih snaga UN-a do potpisivanja Temeljnoga sporazuma o području istočne Slavonije, Baranje i Srijema, Vuković zaključuje da mirovne snage UN-a u promatranom man-

datnom razdoblju nisu ispunile preuzetu zadaću – stabilizirati stanje u Zaštićenoj zoni UN-a – Sektor Istok te provesti demilitarizaciju. Nepripremljenost i nemoć mirovnih snaga te stalno kršenje vojne nepristranosti i političke neutralnosti (prvenstveno ruskoga bataljuna), kao i nesuradnja i provođenje politike opstrukcije krajinskih Srba uz potporu JNA, rezultirale su kao-tičnim sigurnosnim stanjem u Sektoru Istok te *statusom quo* na okupiranom području, odnosno konačnim neuspjehom mirovnih misija u istočnoj Slavoniji.

Dva povijesna izvora s pratećim napomenama, oba kategorizirana kao stručni radovi, objavljena su u rubrici Građa. Milan Vrbanus i Maja Rupnik Matasović priredili su *Komorski popis našičkog okruga iz 1723. godine* (509-558; original pohranjen u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu, fond Acta urbarialia et conscriptiones bonorum, fascikl br. 132), a Dinko Župan *Jelovnike Đačke menze u Osijeku 1926/7.* (559-585; Državni arhiv u Osijeku, ostavština Ivana Medveda).

Rubrika Kronika (587-593) donosi vijesti o dodjeli Nagrade Podružnice mladim povjesničarima (I. Milec, N. Vuković, A. Batistić i M. Kolić, čiji su radovi objavljeni u ovom broju *Scrini-je Slavonice*), dvama priznanjima Robertu Skenderoviću, te o dodjeli Plakete Brodsko-posavske županije za 2018. Podružnici.

U rubrici Prikazi i osvrti (595-634) prikazano je ukupno 14 naslova proizišlih iz pera što domaćih, a što inozemnih, ponajprije mađarskih autora.

Na kraju broja nalazi se popis izdanja (638-654) koja su dosad objavljena u nakladi Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest.

Ivan Bačmaga

Podravina: časopis za multidisciplinarna istraživanja, vol. XVII (2018), br. 33

Podravina je časopis koji izdaju Društvo za hrvatsku ekonomsku povijest i ekohistoriju iz Zagreba i izdavačka kuća Meridijani iz Samobora. Prvi volumen časopisa izašao je 2002. godine, a od 2003. godine časopis godišnje izlazi u dvama volumena. Časopis prima i objavljuje radove mahom autora iz četiriju država kroz koje teče rijeka Drava, a to su Austrija, Slovenija, Mađarska i Hrvatska te prepoznaje i razvija prekograničnu suradnju povjesničara i drugih znanstvenika s obiju strana rijeke Drave, u čemu i jest njegova posebna vrijednost. Brojna provedena istraživanja i radovi objavljeni u ovom časopisu daju iscrpnu sliku pojedinih dijelova spomenutog prostora, ali nude i širi kontekst. U naslovu časopisa istaknuta je multidisciplinarnost, a ona je i vidljiva u objavljivanim člancima u rasponu područja koja ti članci pokrivaju. Najveći broj tekstova obrađuje povijesne teme, ali zastupljene su i geografske, ekonomske, kulturne, sociološke i ostale teme. Širok spektar tema bit će opisan i u ovom prikazu.

U broju 33. iz lipnja 2018. objavljeno je deset znanstvenih radova, jedan pregledni rad, jedan stručni rad i jedno prethodno priopćenje. *Podravina* objavljuje radove na hrvatskom, ali i na drugim jezicima. U ovome broju objavljena su četiri rada na engleskom jeziku (jedan je rad na engleskom i slovenskom), a ostali su na hrvatskom jeziku.

Igor Kulenović autor je članka *Arenda – naselje kasnog brončanog doba i problematika naseobinskih obrazaca u dravskoj nizini*. U radu su predstavljena istraživanja kasno-brončanih nalazišta naselja smještenih od Slobodnice do Donjeg Miholjca. Naselja su otkrivena prilikom izgradnje magistralnog plinovoda, a pronađeni su ostaci keramičkih posuda te razni metalni nalazi poput oruđa i oružja. Autor je posebnu pažnju posvetio lokalitetu Čepinski Martinci – Dubrava

na kojem je uočio koncept tzv. „putujućih kuća“ koji je razradio nizozemski arheolog Fokke Gerritsen. Na prostoru dravske nizine u brončanom dobu primijećena je intenzivna dinamika izgradnje kuća, ali i njihovo rušenje i ponovna izgradnja u neposrednoj blizini ili u nešto daljoj okolini. Ovim istraživanjem otvoren je prostor za nova slična istraživanja na prostoru Podravine.

Claudia Dojen iz Klagenfurta napisala je rad *Geološka povijest rijeke Drave u Koruškoj (Austrija) – poznate činjenice i opis projekta*. Autorica je prikupila podatke iz brojnih publikacija i napravila sažetak o geološkom prostoru Koruške kroz koji protječe Drava te o geologiji samog korita rijeke Drave. Opisan je početak toka prapovijesne Drave od prije 12 milijuna godina, uzdizanje Središnjih Alpa i pomicanje korita u odnosu na formiranje reljefa. U zadnjem dijelu govori se o razdoblju pleistocena kada je taj prostor bio pokriven ledom, te o topljenju leda i nanošenju ogromnih nanosa sedimenata u dolinu rijeke Drave.

Matija Zorn autor je teksta *Gospodarska uloga rijeke Drave u Sloveniji: od plovidbe do hidroenergije*. U radu je opisano gospodarsko značenje rijeke Drave za prostor Slovenije s posebnim naglaskom na splavarenje koje autor prati od trinaestog do dvadesetog stoljeća te vrste roba (drvo, tekstil, vino...) koje su se prevozile plovnom putem rijeke Drave. Prikupljeni podaci prikazani su grafikonima i kartografskim materijalima. U radu se govori i o gospodarskom iskorištavanju Drave u drugoj polovici 20. stoljeća i u današnje vrijeme. Navodi se koje su hidroelektrane izgrađene u Austriji, Sloveniji i Hrvatskoj, opisuje se njihova snaga i značenje za navedene države. Završni dio rada bavi se vrstama turizma koje se razvijaju u porječju rijeke Drave i potrebom razvoja održivog turizma.

Katarina Mostarac, Zvonko Kavran i Petar Feletar objavili su rad *Određivanje dostupnosti elemenata poštanske mreže pomoću primjene gravitacijske metode*. Analizirali su dostupnost poštanskih usluga na području Bjelovarsko-bilogorske županije. Korištena je gravitacijska metoda i pomoću nje izrađeni su razni izračuni dostupnosti poštanskih usluga u odnosu na razmještaj stanovništva.

Autori članka *Prijedlog i simulacijska analiza mjera za unapređenje željezničkog putničkog prometa na relaciji Koprivnica-Virovitica* su Hrvoje Haramina, Dino Radonjić i Branko Mihaeljević. Oni su analizirali stanje pruge na ovoj relaciji te stanje i broj kolosijeka na kolodvorima. Iz podataka i analiziranog stanja izvedeni su zaključci o propusnoj sposobnosti pruge. U radu se predlažu mjere unapređenja željezničkog prometa na toj relaciji. Kako bi provjerili i testirali svoje tvrdnje, autori su napravili simulacijsku analizu prometa uz primjenu novog modela prometovanja s predloženim poboljšanjima.

Zoltán Péter Bagi autor je članka *Zaboravljena opsada: napad Nikole Zrinskog na Čazmu 1557.* u kojemu se daje pregled napada Nikole Zrinskog na Čazmu, navode nedostaci kao što su loša artiljerija, nedostatak hrane, mali broj vojnika... Navodi se da je ova bitka u mađarskoj historiografiji gotovo zaboravljena i autor želi doprinijeti ponovnoj afirmaciji interesa za teme poput ove.

Valentina Pavlič napisala je priopćenje *Kip svetog Ivana Nepomuka iz vrta dvorca Slivnica – zanemareno djelo Josipa Strauba*. Člankom se želi potaknuti što hitnija zaštita ovog vrijednog spomenika kako bi ga se spasilo od propadanja koje je već napredovalo zbog izloženosti kipa vremenskim uvjetima. Također opisuje se potreba za detaljnom analizom ovog baroknog kipa, koja će, između ostalog, odgovoriti je li kip izradio Josip Straub.

U tri znanstvena rada u 33. broju *Podravine* obrađena je tematika smrtnosti u rasponu od 18. stoljeća do kraja Prvoga svjetskog rata i prikazane mogućnosti istraživanja matičnih knjiga umrlih. Dubravka Božić Bogović napisala je rad *Demografski pokazatelji u matičnim knjigama*

umrlih za naselja uz Kopački rit u 18. i prvoj polovici 19. stoljeća. Korištenjem nekoliko metoda autorica je pokušala objasniti godišnju i mjesečnu raspodjelu umrlih kao i dobno-spolnu strukturu umrlih. Utvrdila je prevladavajuće čimbenike smrtnosti ljudi toga vremena, učestale bolesti, najveće intenzitete smrtnosti po mjesecima i na razini godine. Posebnost ovog rada je u komparaciji podataka smrtnosti reformiranog mađarskog stanovništva Baranje i hrvatskog i njemačkog stanovništva katoličkih naselja. Na taj način pokazalo se da matične knjige umrlih nude brojne mogućnosti za buduća istraživanja. Sličnom temom bavio se i Saša Senjan u radu *Zarazne bolesti i smrtnost djece u župi Đurđevac od 1912. do 1918. godine na temelju matičnih knjiga umrlih.* Usporedio je dva razdoblja, vrijeme prije Prvog svjetskog rata i vrijeme tijekom rata. Prikazane su sve bolesti od kojih su umirala djeca, a posebna pažnja posvećena je zaraznim bolestima jer ih se povezuje s lošim životnim uvjetima i higijenskim navikama stanovništva. Detaljno su opisane sve zarazne bolesti i ponuđena su objašnjenja pojave pojedinih zaraznih bolesti u dječjoj populaciji. Predstavljene su medicinske spoznaje o zaraznim bolestima s početka 20. stoljeća i problematika medicinske terminologije toga vremena. Autor je na temelju provedene analize podataka uočio trendove kretanja smrtnosti djece i iznio zapažanja o kompleksnosti brojnih utjecaja koji su dovodili do velike smrtnosti djece tijekom cijelog promatranog razdoblja. Vladimir Miholek objavio je rad *Poginuli i umrli vojnici u Velikome ratu s područja rkt. župe u Kloštru Podravskome.* Za utvrđivanje točnog broja umrlih vojnika koristio je nekoliko vrsta izvora, a svakako su najvažniji matične knjige umrlih i novine iz toga vremena. U radu je opisano stanje u ovom podravskom mjestu prije Prvog svjetskog rata i tijekom rata, djelovanje zelenog kadra i njegove žrtve. Najveći dio rada posvećen je poginulim i umrlim vojnicima s područja župe Kloštra Podravskog, a obuhvaćeni su i ranjeni te zarobljeni vojnici. Završni dio rada opisuje stradanje stanovništva Kloštra Podravskog pri kraju 1918. godine zbog širenja španjolske gripe.

Mađari u Koprivničko-križevačkoj županiji: svakodnevnica, sjećanje/pamćenje i nacionalni identitet naslov je članka Dragutina Babića. U radu je obrađena povijest doseljavanja Mađara na prostor Podravine, a na temelju tri posljednja popisa stanovništva (1991, 2001, 2011) napravljena je analiza brojnosti svih nacionalnih manjina ove županije. Prije opisa života Mađara u Podravini, autor je razradio pojam nacionalnog identiteta. Zatim je na temelju polustrukturiranog intervjua opisao međunacionalne odnose Mađara i Hrvata u Koprivnici, Legradu i Ždali, njihov suživot i vjeroispovijest. Rad donosi i vrijedan osvrt na iskustva Mađara u ovom pograničnom prostoru i odnos prema Mađarskoj i Hrvatskoj. Na kraju je opisano korištenje mađarskog i hrvatskog jezika u zajednici Mađara te čuvanje nacionalnog identiteta.

U članku *Dvije donjodubravске rukopisne pjesmarice iz pera Matije Feletara* Ivan Zvonar opisao je političke i društvene prilike u Medimurju u drugoj polovici 19. stoljeća. Temelj rada je razmatranje izrazito nasilne mađarizacije u Medimurju i otpor Medimuraca kroz usmenu predaju koja se iskazala u duhovnim i svjetovnim pjesmama zapisanim u dvije donjodubravске pjesmarice. Opisana je povijest obitelji Feletar i analizirani su izvori iz kojih je Matija Feletar zapisao pjesme. U prvoj pjesmarici prepoznaju se četiri grupe pjesama: marijanske, romarske, korizmene, svetačke. U drugoj pjesmarici autor analizira pjesme i donosi zanimljiva opažanja o utjecaju mađarskog jezika na pisanje hrvatskih pjesama.

U svakom broju *Podravine* objavljuje se i nekoliko prikaza novih knjiga, časopisa i znanstvenih skupova. Na taj način čitatelji mogu pratiti cjelokupno izdavaštvo prostora Podravine pa i šire regije u protekloj godini. Posljednji broj *Podravine* objavio je četrnaest prikaza koji obuhvaćaju knjige, časopise i katalog izložbe.

Saša Senjan

Romani Studies, vol. 28, Number 2, December 2018.

Romani Studies je međunarodni znanstveni časopis koji je usmjeren na publiciranje radova iz područja romologije (romskih studija) pri čemu je fokus stavljen na istraživanje Roma, Putnika i drugih sličnih skupina stanovništva. Časopis objavljuje radove iz povijesti, antropologije, sociologije, umjetnosti, književnosti, folklor a i glazbene umjetnosti. Navedeni časopis osnovali su 1888. članovi udruženja Gypsy Lore Society iz Edinbourgha pod naslovom *Journal of the Gypsy Lore Society*, a od 2000. naslov je je u sadašnji. Izdavač časopisa je Liverpool University Press, a glavni urednik Kimmo Granqvist, koji je danas jedan od značajnijih romoloških istraživača i radi unutar The Centre for the Baltic and East European Studies na Södertörn University u Flemingsberg (Švedska). U posljednjem broju iz 2018. godine ukupno je objavljeno pet članka i dva prikaza knjiga, a na kraju je naveden indeks imena i pojmova vezan uz ovaj broj publikacije.

Egemen Yılgür u prvom radu pod naslovom „Teneke mahalles in the late Ottoman capital: A sociospatial ground for the co-inhabitation of Roma immigrants and the local poor“ („Teneke mahale u kasnom osmanskom glavnom gradu: socio-prostorno područje suživota romskih migranata i lokalnih siromaha“) [str. 157-194] piše o suživotu između romskog i neromskog stanovništva u Teneke mahalama Istanbula. Ovaj tip naselja bio je na brzinu izgrađen u obliku poput limenki zbijenih stanova na određenom prostoru, u kojem je živjelo najsiromašnije stanovništvo. Yılgür analizira utjecaj Roma, koji su s području današnje Bugarske i Rumunjske izbjegli za vrijeme Rusko-turskog rata (1877-1878) i naselili Istanbul, na izgradnju dvije mahale u Istanbulu. Državne vlasti i tamošnje stanovništvo percipirali su romske izbjeglice kao muslimanske ratne žrtve i shodno tome ih smještali u državne zgrade. No, nakon nekoliko godina iste su vlasti započele raseljavati dio romskih izbjeglica u posebna naselja na rubovima Istanbula, zajedno s drugim (neromskim) muslimanskim izbjeglicama, poput Kurda, Armenaca i izbjeglica iz Anatolije.

Vladimir N. Shaidurov u radu „Gypsies in the Russian Empire: Theories and practices addressing their situation during the eighteenth and first half of the nineteenth century“ („Romi u Ruskom Carstvu: Teorije i prakse koje se odnose na njihov položaj tijekom osamnaestog i prve polovice devetnaestog stoljeća“) [195-217] piše o odnosu ruske historiografije prema povijesti Roma. Autor navodi kako historiografsko proučavanje Roma u Rusiji zaostaje za onim u području lingvistike, etnografije, antropologije i drugih znanstvenih područja. U tom smislu piše kako je sama povijest Roma u Rusiji započela tek od sredine 19. stoljeća, a on ju danas smatra kao „tabula rasa“ u usporedbi s istraživanjem povijesti drugih manjinskih skupina. Razlog tome Shaidurov pronalazi u izostanku interesa znanstvenika za ovo područje i istodobno manjku pisanih povijesnih izvora koje su iza sebe ostavili sami Romi. Autor posebno naglašava primjer zakonske regulacije položaja Roma sredinom 19. stoljeća u Ruskom Carstvu, kojom se nastojalo nomadske Rome učiniti sjedilačkim poljoprivrednim stanovništvom što je činilo politiku ruskih državnih vlasti u smjeru „integracije Roma u nacionalni organizam“.

Martin Shaw u radu pod naslovom „Intersecting stories and gender support systems in Violet Cannon's Gypsy princess: The true story of a Romany chillhood“ („Isprepletene priče i sustavi rodne potpore u liku Ciganske princeze Violet Cannon: Prava priča o romskom djetinjstvu“) [219-238] piše o jednom književnom djelu Violet Cannon. Shaw piše kako je uobičajeni i stereotipni prikaz Romkinje ili Putnice na filmu onaj koji prikazuje nju samu ili sa djecom, drvenu karavanu, ruralno područje, ljeto sa sjajnim ili plavim nebom, konjem i sl. Upravo djelo Violet Cannon opisuje njen život kao istaknute romske političke aktivistice kao i njezino rom-

sko porijeklo i način života, pritom se propitkuje rodne stereotipe i predrasude prema Romima i Putnicama.

Raluca Bianca Roman u radu „Neither here, nor there’: Belonging ambiguity, and the struggle for recognition among ‚in between’ Finnish Kaale“ („Niti ovdje, niti tamo’: Pripadnost, dvosmislenost i borba za priznanje ‚među’ finskim Kaale“) [239-262] piše o pitanju identiteta među ovom skupinom Roma, koje danas naseljava područje Finske i Švedske. Autorica rada se posebno fokusira na jedan dio pripadnika ove romske skupine, koji su djeca miješanih romsko-neromskih brakova, a oni koji propitkuju svoj identitet i pitanje pripadanja ovim zajednicama. Zaključuje kako je razumijevanje pripadnosti među ovim pojedincima stalni proces propitkivanja, razumijevanja vlastite individualnosti i reevaluacije svog položaja u svijetu. Tako oni imaju višestruke identitete pripadanja ovim zajednicama.

Cristian Padure, Stefano De Pascale i Evangelia Adamou u radu „Variation between the copula ‚to be’ and the I-clitics in Romani spoken in Mexico“ („Varijacije između pomoćnog glagola ‚biti’ i I-enklitike u romskom govoru u Meksiku“) [263-292] analizirali su romski govor u Meksiku i utvrdili posebnost u tom govoru u usporedbi s romskim govorima u Meksiku.

Na kraju časopisa objavljena su dva prikaza. Tamás Hajnóczky prikazao je „Nem szabad öket lenézni“ A cigány népesség felmérései Szabolcs-Szatmár az 1950-es években: Forrásválogatás ed. by Eva Mecsei Kujbus“ [293-296] u kojoj analizira položaj Roma u Szabolcs-Szatmár županiji. Helen O’Nions napisala je prikaz zbornika „Open borders, unlocked cultures. Romanian Roma migrant in Western Europe“ koji su uredili Yaron Matras i Daniele Viktor Leggio [297-301].

Časopis *Romani Studies* je i u ovom broju istaknuo svoju interdisciplinarnu usmjerenost na znanstvenim područjima kojima se obuhvaća kultura, povijest i jezik Roma. Na određeni način može se promisliti o potrebi izdavanja sličnih znanstvenih časopisa u Hrvatskoj, koji bi bio snažan poticaj za unapređenje romoloških istraživanja.

Alen Tabiri

***Gordogan*, br. 37-38 (81-82), zima-jesen 2018, godište XVI (XXXV)**

Od 1979, kad je pokrenut, *Gordogan* je izlazio najprije kao „časopis za književnost i sva društvena pitanja“, a od drugoga sveska iste godine kao „časopis za književnost i sva kulturna pitanja“ do 1998, s prekidima u godinama 1989. i 1994. Nakon ponovnoga pokretanja 2003. pod istim imenom izlazi kao „kulturni magazin“. Tako se razdoblje od 1979. do 1998. u kojem je izišlo ukupno 26 svezaka može smatrati starom serijom časopisa; dok se razdoblje od 2003. do danas, u kojem je dosad objavljeno 16 svezaka (zaključno sa 2018), naziva novom serijom. (Impresivnu bibliografiju časopisa objavio je Ladislav Tadić, *Časopis Gordogan: bibliografija 1979-2013*, Novi Gordogan, Zagreb, 2015.)

Časopis je to, dakle, što već četiri desetljeća zauzima posebno mjesto u društvenom i kulturnom životu Hrvatske, a i šire. Upravo će ta njegova posebnost i „iščašenost“ biti lajtmotiv ozračja u kojem će izaći i najnoviji broj, točnije dvobroj za 2018. Naime, Ministarstvo kulture Republike Hrvatske potkraj iste godine donijelo je odluku kojom se *Gordoganu*, nakon četrdeset godina izlazenja, ukida sufinanciranje. Uredništvo će istaknuti kako je to samo epilog višegodišnjeg smanjivanja sredstava koje je časopis dobivao, uz niz drugih pratećih teškoća i odbijanja. Stoga, netipično za časopisni uvod, svezak otvara velika cjelina pod naslovom „Slučaj Gordogan“, gdje je na više od sto stranica detaljno dokumentiran historijat čitavog slučaja u vidu novinskih

članaka, dokumenata, razmijenjene prepiske s ministarstvom, i posebno s ministricom kulture, ostalih odjeka u zainteresiranoj javnosti itd. Uredništvo je ravnopravno podastrlo obje strane u sporu, a na čitateljima je ostavljen teret prosuđivanja. Takav uvod nije samo „uzurpiranje“ vlastitog prostora, kada su vam mnogi drugi prostori nedostupni, već funkcionira i kao svojevrsna građa za jedan fragment iz kulturne povijesti suvremene Hrvatske. Time je *Gordogan* i preko svojeg „slučaja“ ostao vjeran svojoj namjeni.

Broj se nastavlja tekstovima posvećenima Stanku Lasiću, sa sjetnim reminiscencijama Mirka Galića, Zdenka Tonkovića i Velimira Viskovića. Posebnu vrijednost bez sumnje predstavljaju dijelovi prepiske između Latinke Perović i Stanka Lasića, točnije pisma Stanka Lasića Latinki Perović koja je ona odlučila objaviti upravo u *Gordoganu*, izdvojivši za ovu priliku, kako sama kaže, deset posto ukupne korespondencije. Predočeno daje tek naslutiti o velikom blagu implementirane dijaloške svijesti koju ovo dvoje sugovornika u svojem „razgovoru“ nenadmašivo očituju. Slijedi prvi dio urbanističko-arhitektonske mikrohistorijske studije Marine Bagarić o ulici Krležin Gvozd pod nazivom „Krležin Gvozd prije Krleže“, uz ostalo i sa zanimljivom poviješću stanara Krležina doma (Vile Rein) prije njegova useljenja 1952. godine

Kroz cijeli broj napreskokce se provlači tematska cjelina „Antifašistički stihovi hrvatskih nekomunističkih autora“: Slavka Vereša, Julija Benešića, Gustava Krkleca, Antuna Barca i Ilije Jakovljevića. Svaki od tih autora zasluživao bi posebnu pažnju. Primjerice, povjesničarima bi danas naročito zanimljiv mogao (ili trebao) biti upravo Ilija Jakovljević, ta enigmatična ličnosti hrvatske kulturne historije, pisac vrlo važne, a jednako tako zanemarene, memoarske knjige *Koncllogor na Savi*. Izbor stihova priredio je urednik Branko Matan, s pratećim biografskim tekstovima autora. Jedna napomena, u tekstu o Gustavu Krklecu, možda ovdje zavrjeđuje posebno citiranje (opet za povjesničare): „Gustav Krklec bio je hrvatski književnik te se o njemu, kao i o gotovo svim ostalim hrvatskim književnicima, ništa biografski ne istražuje. Sabrana djela su se do 1990. objavljivala, nakon te godine s time se prestalo. Nitko ne prikuplja korespondencije hrvatskih pisaca (od Krleže nadalje), ako je negdje nešto i sačuvano onda se to ne objavljuje (ni tiskom, ni putem interneta), nitko nakon smrti hrvatskih pisaca ne intervjuira obitelji i prijatelje, ne pita za papire i fotografije, ne rade se bibliografije... Slično je uostalom, i s drugim povijesnim ličnostima, od političara nadalje. Biografske knjige nastat će jedino ako se neki autsajder-dobrovoljac prihvati posla, posla koji je samome sebi naručio, netko poput Mirka Žeželja ili Josipa Horvata. Institucionalno, u Akademiji, na fakultetima, zavodima za književnost i sličnom mjestima, nema šanse da netko nešto istraži i napiše. Koliko god to bila mjesta na kojima su ljudi, barem dijelom, plaćeni da rade upravo takve stvari.“ (str. 173)

Slijedi esej Darka Suvina „Riječi povrede: razmišljanja o nasilju“ (dio uvodnog referata na simpoziju „Riječi i nasilje“, Leiden, 2018), pa Bora Ćosić s putopisom „Odesa“ te Azmi Bišara s tekstom „*Zakon o državljanstvu* – koliko će se još puta proglašavati osnutak Izraela“, što je prijevod autorovog ranijeg engleskog problemskog teksta o novom pomicanju države Izrael s građanskog na etnonacionalni državni koncept. Bora Ćosić i Tonko Maroević javljaju se tekstovima posvećenim slikaru Josipu Vaništi, Sanja Ivić tekstom posvećenom redatelju Georgiju Paru, dok tekst posvećen preminulom redatelju epskog dokumentarca *Shoah* Claudeu Lanzmannu, najvažnijem redatelju koji se bavio holokaustom, izlazi iz pera Nenada Polimca.

Vrlo opširne i utemeljene osvrte na najnoviju knjižnu produkciju donose Nenad Ivić (Dejan Jović, *Rat i mit*, 2018), Božo Kovačević (u povodu članka Mirjane Kasapović, *Genocid u NDH: Umanjivanje, banaliziranje i poricanje zločina*, Politička misao, 55/2018, br. 1, 7-33), Dragutin Lalović (osvrt na političke memoare Josipa Manolića, *Politika i domovina: Moja borba za suve-*

renu i socijalnu Hrvatsku, 2015. i *Špijuni i domovina: Moja borba za suverenu i socijalnu Hrvatsku*, 2016), Etami Borjan (autobiografija Rajka Grlića, *Neispričane priče*, 2018), Lovorka Kušan (Philippe Sands, *East West Street: On the Origins of Genocide and Crimes against Humanity*, 2016), Nenad Ivić (Slavoj Žižek, *Antigona*, 2016) Branko Matan (Seadeta Midžić i Nada Bezić, prir., *Družina mladih: Čudesna teatarska igra*, 2018), Božo Kovačević (domaća izdanja povodom stogodišnjice Oktobarske revolucije: Danijela Lugarić Vukas, prir., *Kulturna povijest Oktobarske revolucije sto godina kasnije*, 2017, *15 dana*, 60/2017, br. 5-6, zima 2017, *Upč&Underground*, br. 31-32, 2017. i Neil Faulkner, *Povijest Oktobarske revolucije*, 2017), te naposljetku ponovno Nenad Ivić (Jean-Christophe Bailly, *Un arbre en Mai*, 2018)

Na kraju broja nalazi se najava dvobroja 39-40 za 2019, za koji se pripremaju prilozi o Franu Supilu, Ivi Raiću, razgovor sa Slavkom Goldsteinom o radu na filmu, u novinama i izdavaštvu (prir. Nenad Polimac i Branko Matan), drugi dio posvećen Stanku Lasiću, drugi dio studije Marine Bagarić o Gvozdu te tekstovi Darka Suvina „Memoari jednog skojevca“ i Branka Matana „Tonček i Točkica u Zagrebu godine 1933“. Dovoljno za poželjeti da se *Gordoganovo* izlaženje, unatoč svim poteškoćama, svakako nastavi. U tu svrhu uredništvo je poslalo i javni poziv za donacijama, na koje će se časopis, kako sada stvari stoje, morati sve više oslanjati.

Marino Badurina

***Sveučilišna nastava povijesti u Hrvatskoj: tradicija, današnje stanje, perspektive*, uredili Damir Agičić i Branimir Janković, FF Press – Hrvatski nacionalni odbor za povijesne znanosti – Društvo za hrvatsku povjesnicu, Zagreb 2018, 322 str.**

Na Filozofskom fakultetu u Zagrebu održan je 28. i 29. studenog 2014. godine znanstveni skup povodom 140. godišnjice početka rada povijesnih katedri Sveučilišta u Zagrebu, a izlaganja su potom okupljena te uz neke nadopune i izmjene objavljena u ovom zborniku. Tekstovi u njemu ne opisuju samo zagrebačke studije povijesti: dotiču se još Zadra, Splita, Dubrovnika i Pule, a nedostaju radovi o sveučilišnoj nastavi povijesti u Rijeci i Osijeku. Na samom početku zbornika nalaze se predgovor urednika Branimira Jankovića i sažeci sa skupa, a zatim slijedi petnaest članaka u kojima su opširnije opisana neka od izlaganja sa skupa. Na početku knjige urednici su napomenuli kako se radi o stanju do 2015/2016. jer je izdavanje zbornika nažalost kasnilo.

U predgovoru Janković prikazuje na koji način je istraživanje sveučilišta teklo kroz povijest. Stoga u nastavku donosi brojne prijedloge za daljnja istraživanja povijesti sveučilišta, izražavajući želju za njezinim etabliranjem kao zasebne discipline, a to bi se prema njemu trebalo ostvariti boljim povezivanjem s povijesti školstva. Kako navodi, zadatak sveučilišne nastave povijesti jest pokazati da nastava može biti moderna, aktualna i ključna za sudjelovanje u suvremenom građanskom i demokratskom društvu. Dodaje i nekoliko primjedbi: „Obrađeni radovi dakako mogli su biti više problemski umjesto što opisuju vlastiti studij povijesti bez dovoljno izoštrene kritičke analize.“ No, ipak ističe zadovoljstvo jer se na jednom mjestu napokon može pronaći pisane opise većine hrvatskih studija povijesti.

Prvi članak, „Studirati povijest pedesetih godina prošlog stoljeća“ Franka Miroševića, podijeljen je na neke od segmenata studiranja koji su aktualni i danas: upisa na studij, organizacije nastave, prostornih uvjeta, profesora, ispita, literature i izvannastavnih aktivnosti. Tako koncipiran rad čitatelju omogućava lakše praćenje i čitanje, a studentima lakšu komparaciju s vlasti-

tim iskustvima na studiju povijesti. Iz njegovog iskustva možemo vidjeti kako je u pedesetim godinama prošlog stoljeća izgledao studij povijesti i usporediti ga s današnjim uvjetima. Ovaj rad također može biti koristan izvor za usporedbu sa sveučilišnom nastavom povijesti u nekom drugom vremenu, poglavito današnjem čiji smo svjedoci i sami.

Drugi članak, 'Nastava povijesti historiografije i suvremene historiografije te teorije i metodologije povijesti: pitanje recepcije' Branimira Jankovića tiče se povijesti studenata i njihovog odnosa prema pojedinim predmetima. Autor u općim napomenama donosi najvažnije elemente nastave povijesti i suvremene historiografije, ističući njihovu važnost za sve studente povijesti. S obzirom da, kako i sam navodi, Janković izvodi kolegij 'Povijest historiografije', odlučio je analizirati recepciju nastave kolegija među studentima. Anketa je provedena u tri faze: na početku izvođenja kolegija, sredinom nastave i na zadnjem predavanju. Rezultati su pokazali kako su studenti od početnog nepovjerenja prema kolegiju došli do toga da shvaćaju njegovu svrhu, unatoč tome što je dio studenata i dalje pokazao nezainteresiranost za kolegij. Glavna kritika koja se provlači kroz sve tri etape ona je o ranijutarnjem održavanju predavanja (petkom u 8 sati ujutro). Poprilično sam siguran da bi ovakva anketa i danas polučila slične rezultate. Iako dosta studenata historiografske predmete smatra teškima i kompliciranima, nastava 'Povijesti historiografije' definitivno ima pozitivan utjecaj na studente povijesti.

Članak Damira Agičića 'Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu na razmeđu tisućljeća' pregled je najvažnijih elemenata u razvoju Odsjeka za povijest od osamdesetih godina 20. stoljeća do danas. Autor zbog potreba bolonjskog sustava obrazovanja kao jedan od najvažnijih preduvjeta uspješnog razvoja Odsjeka vidi kontinuirano zapošljavanje mladih. Ipak, smatra da je ono u zadnjih nekoliko godina zanemareno. Nakon uvida u promjene imena katedri, ali i kolegija, autor donosi kratki opis bolonjskog sustava obrazovanja od preddiplomskog do doktorskog studija. U razdoblju nakon pisanja ovog članka, došlo je do nekih promjena: od 2019/20. trebalo bi početi izvođenje akreditiranog dvopredmetnog diplomskog studija povijesti, dok bi cjelokupna fakultetska reforma bolonjskog sustava trebala započeti s izvođenjem nakon 2020/21. godine.

Milorad Pavić s Odjela za povijest Filozofskog fakulteta u Zadru u svom članku 'Nastava povijesti na Filozofskom fakultetu / Sveučilištu u Zadru, od početaka (1956) do danas' opisuje razvoj studija povijesti na istoimenom fakultetu. Prvi dio članka fokusiran je na cijeli proces nastanka zadarskog Filozofskog fakulteta. Razvoj do 21. stoljeća popraćen je pregledom najvažnijih kolegija, nastavnika, ali i lokacija na kojima se nastava izvodila. Dio koji se bavi studiranjem daje uvid u načine na koje se obrazovalo studente te neke suradnje, posebice s Pedagoškom akademijom. Tu se također navodi i problem nehomogenosti studenata što je prikazano neujednačenim brojem diplomiranih studenata kroz vrijeme. U članku se nalaze i detalji o kadrovskoj politici odsjeka te poseban segment o poslijediplomskim studijima povijesti koji su se s godinama na fakultetu osnivali i ukidali. Autor se u zaključku osvrće na velik trud koji je iziskivalo osnivanje i održavanje ovakvog studija, zbog čega ističe potrebu iscrpnog istraživanja povijesti studija povijesti u Zadru.

Studij povijesti u Puli predstavila je Klara Buršić-Matijašić sa Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli u članku 'Dvadeset godina studija povijesti u Puli (1994-2014)'. Autorica je započela članak opisujući obrazovanje učitelja u vremenu nakon Drugoga svjetskog rata: povijest se tad mogla studirati jedino na Pedagoškoj akademiji, a kao zaseban studij kreće zapravo tek 1995. godine, kad je oformljen i Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta u Puli. Nakon ovog razdoblja, autorica se više fokusira na povijest samog Odsjeka, govoreći o zapošljavanju i aktivnostima (od proje-

kata i radova pa sve do raznih udruženja i povjerenstava), a na samom kraju članka i o projektima koji se planiraju ostvariti u skoroj budućnosti.

Mladen Tomorad s Hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu predstavio je studij povijesti u članku 'Odjel za povijest Hrvatskih studija (1997-2015)'. Nakon uvoda u kojem donosi najopćenitije informacije o studiju, govori o razvoju Hrvatskih studija od njihovog osnutka 1992. godine do 2005. godine kad je pokrenut postupak za prihvaćanje bolonjskog sustava obrazovanja. U članku je fokus na nastavnicima, studijskim programima, Društvu studenata povijesti 'Lucius', a poseban segment dobila je čak i web stranica koja sadrži razne aktualnosti vezane uz Odjel za povijest. Tomorad smatra da su glavna prednost odjela mladi zaposlenici, bez obzira što možda nije toliko znanstveno produktivan i prepoznat u inozemstvu. Prema njemu, taj segment će se sigurno popraviti kroz budućnost i donijeti Odjelu za povijest Hrvatskih studija veću prepoznatljivost u međunarodnim okvirima.

Marko Trogrlić i Josip Vrandečić s Filozofskog fakulteta u Splitu predstavili su člankom 'Osnutak i djelovanje Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu (2003/04-2013/14)' desetogodišnju povijest studija. Od 2003. do 2006. godine bio je dislocirani studij Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, a nakon toga djeluje samostalno s vlastitim programom iz 2008. godine. Upravo zbog svega ovoga autori su kroz velik dio članka fokusirani na opisivanje procesa osamostaljenja Odsjeka od Zagreba i njegovog etabliranja kao zasebnog odsjeka. U nastavku su opisali programe preddiplomskog i diplomskog studija, studente i njihov odnos s nastavnicima. Terensku nastavu smatraju jako važnom za cijeli proces studiranja, u čije su organizacije često uključeni i studenti. Takvom principu organiziranja terenskih nastava sigurno bi trebalo težiti i na drugim studijima jer smatram da studenti iz toga mogu imati puno koristi za svoja buduća zanimanja, posebice ako se zaposle na fakultetima ili u školama, gdje je terenska nastava sastavni dio nastavnih programa.

Studij povijesti na Hrvatskom katoličkom sveučilištu u Zagrebu u vrijeme održavanja ovog skupa bio je najmlađi studij povijesti u Hrvatskoj: u prvoj godini izvođenja, 2010/11, upisalo ga je 40 studenata, od kojih još nitko nije stigao diplomirati do vremena pisanja članka. Ines Sabotič kroz članak 'Hrvatsko katoličko sveučilište – studij povijesti' naglašava povezanost sveučilišta i Zagrebačke nadbiskupije kao jednog od osnivača te spominje razne elemente katoličanstva po kojima je sveučilište karakteristično. Smatra kako je značajno da Crkva opet ima ulogu u društvu i osniva sveučilišta, kao što je to radila u prošlosti. U nastavku donosi informacije o formiranju studija, a za razliku od ostalih autora navela je i proceduru upisa studenata na studij. Veliki fokus stavila je na slobodne aktivnosti koje su studentima omogućene, poput pjevačkog zbora, volonterske grupe, natječaja za najbolju fotografiju i tako dalje. U zaključku se osvrnula na značenje ovog novog katoličkog sveučilišta kroz nadu da će ono na najbolji način odgovoriti izazovima 21. stoljeća.

Glavni oslonac Irene Ipšić, Lovra Kunčevića i Nenada Vekarića u članku 'Studiji povijesti u Dubrovniku u posljednjih pola stoljeća' su poslijediplomski studij Kulturna povijest istočne jadranske obale (1972. – 1999), Dubrovačka medievistička radionica (1993. – 1998) i doktorski studij Povijest stanovništva (2006. -). Uz to, na samome kraju rečeno je nešto i o preddiplomskom studiju Povijest Jadrana i Mediterana koji je s izvođenjem započeo netom nakon održavanja skupa, 2015. godine. Prvi navedeni poslijediplomski studij detaljno je opisan: navode se profesori, nešto je rečeno i o iskoraku iz tradicionalnih istraživanja i težnji za interdisciplinarnošću, a podaci o studentima priloženi su kroz razne statističke podatke. U nastavku su istaknuli neupitnu važnost Dubrovačke medievističke radionice, čiji je fokus bio na radu s arhivskim

izvorima i tijesnoj suradnji s mentorima. U dijelu koji opisuje razvoj doktorskog studija Povijest stanovništva saznaju se konkretni razlozi zašto je odabran baš doktorski, a ne preddiplomski i/ili diplomski. Što se tiče samog odabira imena i programa studija, autori su naglasili kako je povijesna demografija odabrana jer takvog studija nije bilo nigdje u Hrvatskoj, a i disciplina je bila u naglom razvoju u cijelom svijetu.

Fani Celio Cega iz Muzeja grada Trogira u svojem je članku 'Nastava povijesti na Kolegiju sv. Lazara u Trogiru s obzirom na podrijetlo polaznika' otišla najdalje u prošlost, na sam početak 19. stoljeća. Kolegij koji je istraživala osnovan je 1802. i ukinut 1821. godine. Primarno se fokusirala na društveno podrijetlo učenika i došla je do zaključka kako je najveći broj bio iz građanskih obitelji, a tek zanemariv broj iz plemićkih, što je povezala s usponom građanstva i propašću plemstva početkom 19. stoljeća. Nadalje, kroz članak se može iščitati oko kojih se tema najviše vrtjela nastava povijesti, kakva su se pitanja postavljala učenicima i koji su bili njihovi interesi.

Tihana Luetić je u svom članku 'Studenti povijesti na Mudroslovnom fakultetu Kr. Sveučilišta Franje Josipa I. u Zagrebu od 1874. do 1914.' analizu baziranu na imenicima upisanih studenata provukla kroz sljedeće kategorije: udio studenata povijesti spram ostalih studenata na fakultetu, socijalna slika studenata, studentske stipendije, zavičajna slika studenata, vjerska slika studenata, završnost. Autorica je sa socijalnim statusom povezala i studentske stipendije pa možemo vidjeti koji su sve bili ključni faktori za primanje određene vrste stipendija. U analizi možemo vidjeti očekivanu strukturu studenata na sveučilištu: većina je iz Zagreba, njegove okolice i sjevernijih dijelova Hrvatske, dok je jako malen postotak studenata iz primorskih prostora. Na samome kraju članka autorica donosi detaljan opis završnih ispita, bilo to za učiteljsko znanje ili za doktorsko zvanje, tzv. *rigoroz*.

Tihana Petrović Leš i Suzana Leček u članku 'Od *sluškinje filologije* do prijateljice povijesti: Veze studija povijesti i studija etnologije od 1927. do danas' opisuju razvoj studija etnologije na Filozofskom fakultetu u Zagrebu i njezin put od 'sluškinje filologije do prijateljice povijesti'. Možemo vidjeti kako su od samog početka Etnološkog seminara 1924. odnosi sa studijem povijesti bili dobri. Za njihov prikaz odabrale su zanimljiv način: razvoj suradnje dvaju studija reflektira se kroz osobni odnos Milovana Gavazzija, profesora na etnologiji, s Josipom Matasovićem i Mihom Baradom, profesorima na povijesti. Intenzivnija suradnja Odsjeka za povijest i Odsjeka za etnologiju i kulturnu antropologiju ostvarivala se kroz razne radionice, skupove, seminare, zajedničke financijske izdatke, ali i studiranje na dvopredmetnom studiju. Ovo posljednje bilo je u fokusu jednog od autoričnih istraživanja, čije su rezultate priložili na kraju članka.

Drugi članak Mladena Tomorada u ovom zborniku, 'Sveučilišna nastava povijesti starog Egipta u Hrvatskoj (1874-2015): povijest i mogućnosti razvoja' podijeljen je na kategorije od kojih svaka predstavlja po jedan studij povijesti u Hrvatskoj, dok je studij na Filozofskom fakultetu u Zagrebu podijeljen na nekoliko razdoblja kroz koja se studij razvijao. Smatra da je uvođenje bolonjskog sustava bila velika prednost zbog toga što je omogućio da se na fakultetima počnu izvoditi zasebni kolegiji o povijesti Egipta. Kroz brojne kolegije te tematike paralelno se povećao broj znanstvenika i studenata koji su zainteresirani za bavljenje starim Egiptom. Upravo ovdje autor uočava pozitivnu tendenciju koja bi jednog dana mogla rezultirati osnivanjem studija egiptologije u suradnji više institucija i fakulteta.

Željko Samaržija u svom članku 'Kakve povjesničare trebamo u konzervatorskim istraživanjima srednjovjekovnih objekata Slavonije, Baranje i Srijema – prolegomena za budući sveučilišni kurikulum' smatra kako je nekvilitetna suradnja povjesničara s konzervatorima i restauratorima glavni od nekoliko uzroka slabog rada konzervatora. Najveću kritiku autor daje korištenju

improvizacije u konzervatorskom radu, a navodi i velike pogreške koje se javljaju kao rezultat improviziranja. Zbog svega navedenog smatra da je potrebna hitna doedukacija povjesničara kako bi stečenim vještinama mogli dati odgovore na mnoga pitanja konzervatora i restauratora. U nastavku analize tvrdi da u strukovne škole povezane s ovim zanimanjima treba uvesti predmet *Ambijentalna povijest* koji bi upućivao učenike na važnost očuvanja baštine. Stoga u drugom dijelu članka donosi prijedlog kurikuluma za doedukaciju povjesničara te načine na koje bi se isti primjenjivao u praksi.

Autorica Zlata Živaković-Kerže u posljednjem članku ovog zbornika, 'Sa zagrebačkom diplomom u osječki prosvjetni i javno-društveni život (Osvrt na djelovanje Ferde Šišića, Rudolfa Horvata i Josipa Bösendorfera)'. donosi kratke biografije svakog od trojice povjesničara, u kojima je najviše pažnje posvetila onom razdoblju njihovih života kad su živjeli i radili u Osijeku. Zaključila je da su upravo ti periodi njihovih života bili najzaslužniji za njihova buduća djela: 'Tu će se oni suočiti sa tijekovima nacionalne povijesti u najširem smislu, posebice hrvatskoga naroda kao vjekovima autohtonog, te sastavnicama gospodarske povijesti te razvoja obrazovne razine, kulture i inoga što čini ukupnost života naroda.'

Važnost zbornika 'Sveučilišna nastava povijesti u Hrvatskoj' neizmerno je velika. Ipak je ovo prvi zbornik u kojem se na jednom mjestu napokon nalaze opisi većine studija povijesti u Hrvatskoj. Članci donose veliki broj korisnih informacija o studiranju na svojim studijima, programima, projektima i suradnjama. Korisnost zbornika bila bi još i veća da su se prisutnim člancima mogli priključiti i radovi o ostalim hrvatskim studijima povijesti. Iako Janković u predgovoru navodi kako je u člancima vidljiv nedovoljno kritički pristup autora vlastitim studijima, ovo je sigurno samo početak aktivnijeg proučavanja povijesti sveučilišta i povijesti studenata. Ovaj zbornik bi stoga studentima mogao poslužiti kao poticaj za promišljanje o važnosti bavljene poviješću institucija, poglavito sveučilišta i studija povijesti.

Petar Plastić

Hannes Grandits, Vladimir Ivanović, Branimir Janković (ur.),
Reprezentacije socijalističke Jugoslavije: preispitivanja i perspektive,
Udruženje za modernu historiju – Srednja Europa, Sarajevo – Zagreb 2019,
209 str.

Zbornik *Reprezentacije socijalističke Jugoslavije* rezultat je projekta u kojem su povjesničari s više institucija iz zemalja bivše Jugoslavije (Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Makedonije, Slovenije i Srbije) surađivali s kolegama s Katedre za povijest jugoistočne Europe Humboldtovog sveučilišta u Berlinu. Riječ je o višegodišnjem DAAD projektu pod nazivom „Repräsentationen des sozialistischen Jugoslawien im Umbruch“ (Reprezentacije socijalističke Jugoslavije u prijelomnim godinama) koji je započeo 2012. godine, a fokusiran je na mijenjanje percepcije o socijalističkoj Jugoslaviji te implementaciji novih, kvalitetnijih znanstvenih i istraživačkih paradigmi.

Na tragu toga, u uvodu zbornika urednici iznose nekoliko glavnih teza o pokušaju „normalizacije“ pristupa suvremene historiografije prema socijalističkoj Jugoslaviji. Između ostalih, ističe se potreba za suradnjom povjesničara iz svih republika sljednica Jugoslavije, a „ne samo u vlastitom historiografskom znanstvenom okruženju“ (str. 7), u uskom nacionalnom ili nacionalističkom diskursu. Kako su urednici primijetili, takav pristup doprinosi spoznajama i napretku svake od tih historiografija te istraženosti područja i prezentaciji same socijalističke Jugoslavije. Dakle,

pogled na ovu temu krucijalan je kako bi i ovo razdoblje povijesti bilo sagledano u potpunosti, a ne samo parcijalno i do neke mjere subjektivno.

Sam zbornik je podijeljen na tri dijela. U prvom, naslovljenom „Modernizacijska paradigma pod znakom pitanja“, iznosi se pogled na samu historiografiju te daje pregled i određene smjernice za buduća istraživanja. Tako Hannes Grandits i Holm Sundhaussen zazivaju kontekstualizaciju i logičko razmišljanje nasuprot teleološkom pristupu Jugoslaviji koji, uz sveobuhvatnu modernizaciju, povijest socijalističke Jugoslavije vidi kao linearan put od točke A do točke B, pri čemu je točka B neizbježna propast. Također se ne smije izolirati društvena, ekonomska, pa i politička situacija u Jugoslaviji, već se u obzir treba uzeti da je ona uvelike ovisila o globalnim čimbenicima.

Kako ističe Jure Ramšak, i pokret 1968. godine u Jugoslaviji je bio pod utjecajem globalnih struja, ali dok su drugi studenti pozivali na uređivanje sustava sličnijeg jugoslavenskom, neki jugoslavenski marksisti bili su nezadovoljni napuštanjem ‚klasnih zakona‘ i ‚birokratizacijom‘, te su se zbog toga smatrali ‚jedinim stvarnim‘ revolucionarima.

Aida Ličina Ramić analizirala je historiografiju o rastu i razvoju tri velika jugoslavenska grada (Beogradu, Sarajevu i Zagrebu). Unatoč tome što se modernizacija uvelike odlikuje urbanizacijom i izgradnjom gradske infrastrukture, koje su među glavnim karakteristikama socijalističke Jugoslavije, u historiografiji su te teme u najmanju ruku zanemarene. Kako je autorica pokazala, postojeći radovi se fokusiraju na razdoblje od 1945. do 1970, a njihovi su autori često tek zaljubljenici u arhitekturu i povijest, dok radovi stručnjaka još uvijek izostaju.

Pitanje percepcije razvijenosti socijalističke Jugoslavije može se pratiti kroz udžbenike povijesti, koji su dio dominantnog narativa određenog vremena i društva, jer su usmjereni prema najmlađim naraštajima, a samim time i budućnosti tog društva. Baš to je učinio Darko Stojanov, koji je analizirao makedonske udžbenike povijesti od 1970. do danas. Otkrio je da su jugoslavenski udžbenici pridavali veliku važnost modernizaciji i industrijskom napretku postignutom od 1945. godine, dok je u samostalnoj Makedoniji taj aspekt povijesti Jugoslavije u potpunosti izgubio na važnosti.

Igor Duda u svom je članku napravio pregled socijalne historije socijalističke Jugoslavije. Naime, to je područje historijske znanosti u posljednjih petnaestak godina doživjelo poseban procvat, zainteresiravši brojne strane i domaće povjesničare. Međutim, mnoga područja su još uvijek neistražena. To su, na primjer, pitanja obitelji, kućanstva, privatnog života te emancipacije, mobilnosti, klijentelizma i elite. S druge strane, među najbolje istraženim temama je kultura sjećanja, o čemu svjedoči i značajan dio ovog zbornika koji se bavi baš time.

Drugi dio zbornika posvećen je temi „Dinamike otvorenosti i zatvorenosti jugoslavenskog socijalizma“. O otvorenosti socijalističke Jugoslavije svjedoče radovi Ruže Fotiadis i Nemanje Radonjića. Dok se Fotiadis fokusirala na grčko-jugoslavenske odnose, Radonjić je istražio glorifikaciju jugoslavenske vanjske politike zbog pokretanja Pokreta nesvrstanih i veza zemalja koje su nekada nazivane Trećim svijetom. Oboje su zaključili da je zbog svoje vanjske politike Jugoslavija bila cijenjena, ali Radonjić je ukazao na odnose s brojnim državama i mnoge teme vezane za Pokret nesvrstanih koje u suvremenoj historiografiji i dalje ostaju neistražene. To su, na primjer, ekonomski i kulturni odnosi, rasizam i odnosi sa zemljama Latinske Amerike. Katharina Tyran je u svom radu ustvrdila da je pozitivnu sliku u inozemstvu Jugoslavija ostavila i u Austriji, gdje je unatoč negativnom stavu gradišćanskih Hrvata, nastupala kao zaštitnica hrvatske i slovenske nacionalne manjine.

Borut Klamban usporedio je kulturu sjećanja na Drugi svjetski rat u Sloveniji i Italiji od raspada Jugoslavije do danas. Kao rezultat svog istraživanja ponudio je tezu da u kulturi sjećanja između te dvije države nema esencijalnih razlika te da stoga Jugoslavija ne pripada skupini ostalih postsocijalističkih zemalja, već po tome nalikuje državama zapadne Europe. Nadalje, poziva povjesničare da prestanu dijeliti Europu Željeznom zavjesom u odnosu na kulturu sjećanja, nego da se usredotoče na komparativni pristup i pogranična područja.

Jugoslavija je nesumnjivo po mnogim pitanjima bila otvorenija od svojih susjeda na istoku. Jedno od njih bila je publicistika, što unatoč otvorenosti nikako nije značilo da su se objavljivale knjige kritički nastrojene prema vodstvu države. No, zahvaljujući odmaku nakon sukoba Tito-Staljin, u Jugoslaviji su objavljene knjige zapadnih autora i disidenata o SSSR-u i Staljinu. Branimir Janković uz ovu konstataciju poziva u svom radu i na podrobnije istraživanje povijesti knjige i čitanja, kao novog područja proučavanja jugoslavenske povijesti.

O važnosti i mnogobrojnosti istraživanja u području kulture sjećanja govori i to da joj je posvećen treći dio ovog zbornika, „Tjeskoba pogleda unazad u postjugoslavenskim historiografijama“, ali i neki od radova u drugim dijelovima. Naime, dominantni narativi u historiografiji, kao i u široj javnosti u Jugoslaviji, većinom su negativni. Riječ je o problematici poimanja Jugoslavije kao „izgubljenog vremena“ koji prate narativi o političkom i ekonomskom zapostavljanju određene republike. Zanimljivo je da se, unatoč značajnim razlikama između naroda i republika unutar Jugoslavije, takav diskurs javlja u svim njezinim sljednicama. Prema Petru Todorovu, u Makedoniji se reflektira u dokumentarnim filmovima u kojima je Jugoslavija predstavljena kao glavni krivac za makedonsko gubljenje samostalnosti, dok se u Bosni i Hercegovini kao žrtva ne prikazuje državnost, već religijska autonomija Islamske zajednice, o čemu je u zborniku pisao Amir Duranović. Pri tome ključnu ulogu igra odabir vokabulara koji ponekad šalje eksplicitnu poruku čitateljima ili gledateljima. Povodom obilježavanja stogodišnjice stvaranja Jugoslavije, u Srbiji se prisjećanje pretvorilo u „demoniziranje, [...] sotonizaciju, [...] i mistifikaciju“ Jugoslavije. Radina Vučetić upozorava da se, druge strane, razdoblje socijalističke Jugoslavije ponekad, pogrešno, glorificira ili je se sjeća s nostalgijom. Općenito, u Srbiji su posljednjih godina mnoge obljetnice ostale prešućene, što možda govori o srpskom društvu i više od obljetnica koje jesu obilježene.

Međutim, da kritika razdoblja socijalističke Jugoslavije ne mora nužno biti i negativizacija pokazao je Husnija Kamberović svojim istraživanjem. On je analizirao memoare nekoliko visokopozicioniranih jugoslavenskih političara koji nisu u skladu s dominantnim narativom, a svoje sjećanje formiraju iskustvom rata 1990-ih i raspadom Jugoslavije.

Vladimir Ivanović je pri istraživanju sjećanja bosanskih izbjeglica u Beču 1990-ih godina proveo s njima 2017. godine intervju u kojima je pokušao otkriti kakav je bio njihov pogled na situaciju u kojoj su se tada našli, ali i kako se određuju u usporedbi s *gastarbajterima* iz 1960-ih i 1970-ih, nakon čega je zaključio da se te dvije generacije uvelike razlikuju. Ovaj članak je posebno aktualan s obzirom na trenutnu emigraciju iz svih postjugoslavenskih država.

Svi radovi sadržani u ovom zborniku pokušavaju doprinijeti promjeni paradigme isključivog pogleda na socijalističku Jugoslaviju, to jest, previše subjektivnog, pozitivnog ili negativnog pogleda izvan vremenskog i prostornog konteksta, te upozoriti na neistraženost pojedinih područja njezine povijesti. Istraživanja i sugestije o budućim istraživanjima u skladu s postavkama postmodernističke suvremene historiografije, preispitivanje dosadašnjih diskursa i reprezentacija, a ne puko otkrivanje i prepričavanje činjenica jake su točke ovog projekta i zbornika koji je iz njega proizašao.

Kristina Deskar

Na margini povijesti, Udruženje za modernu historiju/Udruga za modernu povijest (UMHIS), Sarajevo 2018, 184 str.

Pojam marginalizacija dolazi od latinske riječi *margo* što znači rub, odnosno *marginalis* što znači rubni. Kada to stavimo u kontekst društva i društvenih grupa, marginalizacija znači stavljanje određenih društvenih grupa na sam rub društva, i smatranje da su sporedne, nebitne ili manje važne. Međutim, kako bismo u potpunosti istražili i sagledali strukturu i karakter jednog društva potrebno je proširiti spektar sagledavanja i ovakve grupe uključiti u istraživanje. U svjetskoj historiografiji već se uvelike istražuju marginalne grupe, dok su u bosanskohercegovačkoj historiografiji takva istraživanja uglavnom izostala. Kako bi se nadomjestio dosadašnji gubitak i kako bismo bar malo bili u rangu sa svjetskim trendovima, pobrinulo se Udruženje za modernu historiju iz Sarajeva. Ispod pera njegovih vrijednih članova izašao je zbornik radova *Na margini povijesti*, koji se bavi grupama ili osobama koje su se našle na marginama društva i koje je društvo ocijenilo kao 'nebitne'.

Zbornik je nastao kao rezultat rada na projektu 'Historiografija i nacionalizam: na margini povijesti' i podržan je od strane Fondacije Heinrich Böll. Sastoji se od 184 stranice iscrpnog teksta autora podijeljenog u pet poglavlja. Autor prvog rada u zborniku pod naslovom *Savremena bosanskohercegovačka historiografija: Na margini povijesti* je Amir Duranović. Autor ukazuje na niz momenata koji su bili značajni za razvoj bosanskohercegovačke historiografije. Komparativnom analizom uspoređuje dvije konferencije na kojima se govorilo o bosanskohercegovačkoj historiografiji, a to su one iz 1982. i 1999. Na prvoj konferenciji nisu date konkretnije ocjene, dok su zaključci na drugoj konferenciji bili oštriji, vrlo diskutabilni i polemički intonirani. Autor upozorava na često prisustvo historije u javnosti koje je okarakterisano kao agresivna promocija historije uglavnom u političke svrhe. Ipak, u posljednjih nekoliko godina vidljiv je izuzetan napredak gdje se otvaraju novi trendovi i historiji se pristupa na mnogo sistematičniji način.

Drugo poglavlje u zborniku nosi naslov *Povijest marginalnih i 'neuspješnih': Zašto nam je potrebna?* autorice Amile Kasumović. Rad se sastoji od dvije komponente. U prvom dijelu autorica daje osvrt na razvoj historiografije baveći se historijom marginalaca, dok u drugom dijelu piše o rezultatima arhivskih istraživanja. Koncept marginalnosti u naučna istraživanja uvela je Čikaška sociološka škola, a prvim radom o marginalcima smatra se Le Goffov tekst *Les marginaux dans*. U Bosni i Hercegovini u periodu između 19. i 20. stoljeća vidljiva je zastupljenost marginalnih grupa u društvu. To su bile prostitutke i Romi koje je austrougarska vlast diskriminirala i ograničavala im kretanje, dnevne aktivnosti, zdravstvene prilike i sl. Kada je riječ o arhivskoj građi, postoji puno više arhivske građe o bludnicama iz razloga što su bile prisutne u gradovima i dolazile su u dodir s društvenim kretanjima, dok Romi nisu bili stalni, puno su se kretali i zbog toga su izvori o njima vrlo oskudni.

Enes S. Omerović autor je trećeg rada, *Sa margina bosanskohercegovačke historiografije: Nacionalne manjine u Bosni i Hercegovini (1918-1941)*. Autor u iscrpnom tekstu objašnjava kako su manjine općepriputne u svakom društvu, s obzirom da skoro i ne postoji država koja je u homogena u potpunosti. Historiografija o manjinama je prožeta brojnim prazninama i postoji veliki broj tema koje se tek moraju otvoriti. Ipak, postoji nekoliko radova koji se bave manjinama, npr. knjiga Zorana Janjetovića *Deca careva, pastorićad kraljeva*, zatim knjiga Vlatke Dugački *Svoj svome. Češka i slovačka manjina u međuratnoj Jugoslaviji*. Autor naglašava činjenicu da, iako svi tekstovi tretiraju manjinsko pitanje u jugoslavenskim okvirima, ipak se vrlo malo dotiču prostora Bosne i Hercegovine. U istraživanju manjinskih skupina u BiH nije bilo frontalnog

pristupa te su zbog toga manjinske skupine u bosanskohercegovačkoj historiografiji stavljene na marginu. Omerović ukazuje na postojanje određene literature u bosanskohercegovačkoj historiografiji koja govori o nacionalnim manjinama Jevrejima, Česima, Poljacima, dok su istraživanja o pojedinim manjinskim skupinama kao npr. Mađarima, Slovacima, Albancima izostala. Zbog tog nedostatka slika koju imamo o nacionalnim manjinama je prividna. Kako bi se popunile navedene praznine, potrebno je izvršiti sistematsko istraživanje nacionalnih manjina u Bosni i Hercegovini.

Četvrti rad u zborniku, *Slučaj Mustafe Busuladžića – sa povijesne margine ka politikantskom centru*, napisao je Husnija Kamberović. Mustafa Busuladžić je bio ličnost koja se nalazila na političkoj margini, a potom u središtu političkog obračuna. Autor navodi kako je cijela priča krenula od ideje stanovnika Dobroševića da se osnovna škola zove imenom Mustafe Busuladžića. Po tom pitanju izjasnio se i Institut za historiju, koji je dao mišljenje da nema ništa sporno u tome da se škola imenuje po Mustafi Busuladžiću. Nakon dugotrajnih sjednica Skupštine Kantona Sarajeva, brojnih optužbi jednih na druge prijedlog prvobitno nije bio usvojen. Ali, nakon negodovanja Udruženja 'Mladi Muslimani', prijedlog je prihvaćen i usvojen u oktobru 2016. godine. Čitava rasprava oko imena Mustafe Busuladžića dobila je političke dimenzije. Autor ukazuje na zloupotrebu historiografije u političke svrhe. U svom radu također daje osvrt i na historiografiju koja se bavila likom i djelom Mustafe Busuladžića. Na kraju zaključuje kako je svaki pokušaj kreiranja bolje prošlosti od strane političkih elita neprihvatljiv, a pogotovo je neprihvatljivo uvlačenje naučnih institucija u to, kao što je ovdje slučaj sa Institutom za historiju.

Posljednji rad u zborniku naslovljen je *Marginalne grupe na stranicama savremenih bosanskohercegovačkih udžbenika historije* autorice Melise Forić-Plasto. Ona priču započinje događajem iz 2002. godinom kada je usvojen i objavljen Nastavni plan i program za historiju-povijest za osnovnu školu i gimnaziju koji je sadržavao informacije o marginalnim skupinama i kada se činilo da će obrazovanje u Bosni i Hercegovini doživjeti značajne izmjene. Međutim, kompleksnost cjelokupnog sistema u BiH otežavalo je sprovođenje odluka vezanih za udžbenike i nastavni proces na predmetu historije. Autorica raspravlja i o zakonskim regulativama koje bi trebale biti integrisane u nastavni program. Istražujući marginalne grupe u nastavnim programima, Forić-Plasto zaključuje da nastavni programi u svojim sadržajima isključuju kategoriju marginalnih grupa. Što se tiče udžbenika, pronašla je nekoliko kategorija marginalnih skupa, a to su žene i nacionalne manjine. Žene kao marginalci više su zastupljene u svjetskoj historiografiji nego u bosanskohercegovačkoj, dok su manjine skoro pa nevidljive. Autorica ukazuje na ozbiljan nedostatak, a to je monoperspektivnost u pristupu tema iz nacionalne historije. Zbog toga smatramo da bi se uvođenjem multiperspektivnosti ovakva slika znatno promijenila.

U konačnici, zbornik radova *Na margini povijesti* predstavlja pravo osvježenje u bosanskohercegovačkoj historiografiji jer sadrži informacije o marginalnim skupinama koje su smatrane nebitnim i o kojima se ranije nije moglo ili nije smjelo govoriti. Zbog toga se ovaj zbornik može ocijeniti veoma korisnim i važnim. Također, trebao bi da bude nezaobilazna referenca za razmatranje i istraživanje onih koji su se našli na marginama društva, bilo da se radi o marginalnim skupinama ili o pojedincima.

Saima Lojić-Duraković

Knjige

Edward J. Watts, *Mortal Republic: How Rome fell into Tyranny*, Basic Books, New York 2018, 314 str.

Slom Rimske Republike i uspostava Augustova principata, kako je to jednom prilikom izrekao Jürgen Deininger, zasigurno stoje kao dva najvažnija politička događaja klasične antike. Postoje barem dvije prepoznatljive značajke prema kojima se promjena političkoga sustava u Rimu razlikuje od svih drugih. S jedne strane, valja istaknuti dužinu procesa, čija je kritična faza od doba braće Grakho do Augusta već uključivala nekoliko generacija, a, s druge strane, svojevrsnu nepovratnost te fundamentalne preobrazbe. Povratak prijašnjim oblicima vladavine, kako se činilo, nije bio moguć.

Ovu su problematiku, važno je spomenuti, dugi niz godina zanemarivali povjesničari antike. Kada bi se i pojedinci počeli baviti tim problemom, svoju bi pažnju najčešće usmjeravali na samo neke od čimbenika, kojima bi potom podarili primat – tako je Richard Edwin Smith u svojoj knjizi *The Failure of the Roman Republic* (1955) isključivo braću Grakho držao odgovornima za preobrazbu Rimske Republike, dok je Theodor Mommsen u svojoj *Römische Geschichte* (1854-55; 1885) ropstvu pripisao ključnu ulogu. Ipak, isto kao što historiografija još od vremena renesanse nije bila voljna prihvatiti objašnjenje rimske aristokracije o razlozima propasti Rimske Republike, ni suvremeni povjesničar ne može i ne smije ovo kompleksno pitanje svesti na analizu izoliranih povijesnih procesa ili akcija pojedinaca.

Upravo iz toga razloga, knjiga proizišla iz pera povjesničara Edwarda J. Watta, *Mortal Republic – How Rome fell into Tyranny*, svakako je vrijedna pažnje. Povedemo li se maksimumom kako je zadatak svakoga povjesničara antike pokušati analizirati i objasniti proces društveno-političke preobrazbe Rimske Republike, ovaj naslov, objavljen u studenome 2018. godine, nikako ne smije proći neopažen u hrvatskoj historiografskoj zajednici. Postaviti si za cilj odgovoriti na pitanje zašto je Rim, i dalje jedna od najdugovječnijih republika u čitavoj povijesti, zamijenio slobode političke autonomije za sigurnost autokracije, sve je samo ne jednostavan pothvat. Kao što je poznato, bili su potrebni građanski ratovi, nasilje koje je sponzorirala država, pobune, katastrofalni politički neuspjesi tradicionalne elite te velika količina vremena da bi vodeći slojevi u Rimu uvidjeli, riječima Richarda Alstona, kako se priroda Rimske Republike nepovratno promijenila.

Već u prvome poglavlju, naslovljenom *Autocratic Freedom*, Watts nudi obrise odgovora na potonje pitanje. Niz političkih i ekonomskih kriza, koji je pogodio Augustov režim, nije nagnao Rimljane da se vrate poznatim republikanskim strukturama. Umjesto predstavničkoga sustava, u kojemu je rimska elita gotovo 500 godina dijelila moć između sebe, većina Rimljana blagosloвила je proces koncentracije moći koji je u konačnici iznjedrio jednoga *princepsa*, Augusta. Autor navodi razlike u viđenjima zašto je do toga došlo. Za Kasija Dia, primjerice, glavni razlog tomu bio je strah. Kada je zapisao da je kaos ustuknuo pred redom tek kada je sloboda ustuknula pred strahom, zasigurno je u glavi imao sliku razornih političkih događaja koji su pogodili Republiku krajem 2. i tijekom 1. st. pr. Kr. Nakon presedana s braćom Grakho, unutar jedne generacije političari su počeli naoružavati svoje pristaše i nesuglasice rješavati otvorenim nasiljem. Tijekom dvije generacije Rim je bio u stanju građanskoga rata. Dvije generacije kasnije August je vladao Rimom kao car. Ipak, August je drugačije tumačio preobrazbu Republike. Što se njega ticalo, on je obnovio famoznu rimsku *libertas*, ustvrdivši kako sloboda ne može postojati ako je prisutna nesigurnost.

Povešši se poznatim Polibijevim pitanjem: *Tko može biti toliko jadan da ne želi znati kojim su sredstvima i zbog kojih kvaliteta uprave i zbog kakvog načina života Rimljani uspjeli pokoriti gotovo čitavi poznati svijet – i sve to u periodu od samo 53 godine* (Plb. Hist. I. 1. 5), Watts u sljedećem poglavlju, *New World Order*, opisuje upravo ta sredstva koja su Rimu omogućila da zagazi svojom imperijalnom stazom. Kroz prizmu ratova s Pirom i prizmu Punskih ratova te kroz govore Apija Klaudija i Gaja Fabricija Luscina, autor nam ocrtava temelje Rimske Republike. U nastavku argumentira kako bogatstvo, koje se u Rimu cijenilo kao i u svim društvima do tada, nije bilo najvažniji faktor u određivanju važnosti osobe. „Mjeru čovjeka“ u Rimu Watts pronalazi u častima koje je osoba stekla tijekom života, sudjelujući u vojnom i političkom životu Republike. Sve do 280. g. pr. Kr. Republika je diktirala na koji način pojedinac mora služiti Republici te koje će nagrade za tu službu primiti, a nagrade je isplaćivala u socijalnoj valuti koju je kontrolirala. Pritom se naglašava kako ta sposobnost Republike, a u svjetlu najnovijih rimskih akvizicija, uskoro biva ozbiljno narušena.

Treće poglavlje, *Empire and Inequality*, stavlja upravo u fokus razdoblje na koje se i odnosi prethodno navedeni Polibijev citat. Razdoblje rimske ekspanzije između 220. i 167. g. pr. Kr. tijekom kojega je Rim pobijedio Kartagu na zapadnome Mediteranu, a na grčkome Istoku velike monarhije Antigonida i Seleukida, Watts koristi kako bi oslikao na koji su način rat i imperijalistička politika utjecali na društvo rimske Italije. Osim što je demonstrirao kako je teritorijalno proširenje Rimske Republike dovelo do golemoga priljeva plijena i bogatstva koji su obogatili rimsku državu i živote pojedinaca, autor u nastavku poglavlja zorno oslikava kako su i uvelike promijenili način na koji Republika funkcionira. To veliko bogatstvo, koje je pronalazilo put i do onih najsiromašnijih, primarno se koncentriralo u samo nekoliko ruku. Potrošnja na dobra, usluge te velike građevinske projekte – iako je stvarala poslovne mogućnosti – nije mogla biti dugoga vijeka te je samo zamaskirala veliki socijalni i ekonomski disparitet koji se počeo javljati. Da bi objasnio procese na italskome selu, Watts se koristi novijim teorijama koje odbacuju navode starijih autora kako u ovome razdoblju dolazi do opadanja broja slobodnoga italskog stanovništva. Činjenica da u 2. st. pr. Kr. dolazi do propadanja malih seljačkih gospodarstva nije osporena, ali glavne uzroke tomu Watts, na tragu Luuka de Ligta, vidi u povećanju broja stanovnika i snažnome procesu parcijalizacije koji je zahvatio italsko selo. Isto tako, načini na koje je rimska elita trošila svoje novostečeno bogatstvo, jedan su od osnovnih motiva toga poglavlja. Brojnim javnim manifestacijama te gradnjom spektakularnih spomenika, članovi vladajuće elite počeli su stjecati političke bodove u rimskome narodu. I dok su oni oduvijek i bili kompetitivni, teritorijalnim proširenjem Republike te bogaćenjem senatorskoga plemstva natjecateljski je karakter rimske politike uvelike osnažen. Političke strukture i dalje su uspijevale usmjeriti ambicije najbogatijih prema onim magistraturama koje je samo Republika mogla ponuditi, no vrlo brzo državni monopol nad nagradama prema kojima je elita težila počeo je popuštati.

Poglavlje *The Politics of Frustration* iznimno je važno za interpretiranje političke krize koja je eskalirala s tribunatima braće Grakho. Napad na pučke tribune, kako je autor prepoznao, označio je početak razdoblja krize za političku tradiciju u Rimu, ali i za politički ugovor između Senata i ostatka rimskoga naroda. I dok Watts u ovome poglavlju izlaže zakonodavnu aktivnost dvojice braće, isto tako prepoznaje kako senatori nisu bili toliko uznemireni agrarnim pitanjem i ostalim reformnim aktivnostima, koliko stavovima braće Grakho o tradicionalnome prvenstvu Senata. Treba istaknuti da autor braću Grakho ne smatra neprijateljima Republike, koji su je svojim postupcima htjeli potkopati, nego kao političare koji su svoju karijeru izgradili koristeći se do tada neiskorištenim narodnim elementom. Watts posvećuje ostatak toga poglavlja implika-

cijama tribunata braće Grakho. Njegovi stavovi i razmišljanja odgovaraju onima Henrika Mouritsena u njegovoj *Politics of the Roman Republic* (2017). Ono što oba autora naglašavaju jest to da nakon tribunata braće Grakho interesi pojedinaca i različitih frakcija prevladavaju zajednički cilj koji do tada vezuje rimsko plemstvo. Watts se ne koristi zastarjelim konceptima populara i optimata kako bi objasnio frakcionalizam na rimskoj političkoj sceni, ali izvrsno uviđa kako je Republika, izgrađena na konsenzusu, mogla funkcionirati samo dok se njezina vodeća klasa pridržavala određenih pravila ponašanja.

Peto poglavlje, *The Rise of the Outsider*, oslikava političku karijeru Gaja Marija, kao i reperkusije koje je njegovo uzastopno obnašanje konzularnih mandata imalo za Republiku. Model političke konfrontacije, koji su utemeljili braća Grakho, postao je dostupan svima koji su bili spremni poći tim putem. I dok neposredno nakon ubojstva braće Grakho nijedan rimski političar nije bio toliko očajan, u nastavku poglavlja opisane će serije vojnih katastrofa, korupcijskih i religijskih skandala stubokom to promijeniti. Način na koji je Marije postao centralna figura posljednjega desetljeća 2. st. pr. Kr, ono je što Watts posebno naglašava. I dok se autor ne bavi toliko Marijevom reformom vojske i problematikom vezanom uz *capite censi*, indirektni učinci Marijevih postupaka, u obliku podrezivanja javnoga povjerenja u legitimnost elita, ono su što autor naglašava.

Sljedeće poglavlje, *The Republic Breaks*, bavi se trima političkim eksperimentima koji su počivali na autoritarnim pojedincima – Sulinim zauzimanjem Rima 88. g. pr. Kr, periodom Cini- na ponavljajućega konzulstva sredinom 80-ih g. pr. Kr. te razdobljem Suline diktature. Sva tri eksperimenta, iako su inicijalno bili sukobi na osobnoj razini, zahvaljujući Savezničkomu ratu kojemu Watts također posvećuje pažnju, razvila su se u dubinsko preispitivanje prirode političke organizacije u Rimu. Destabilizirajuće učinke Savezničkoga rata autor ne vidi samo u naglome proširenju rimskoga građanskoga tijela nego i u činjenici da je taj sukob, prvi put nakon više od 100 godina, doveo do većih vojnih sukoba na italskome tlu. U konačnici, upravo je činjenica da je velika količina legija i dalje bila raspoređena po čitavoj Italiji pružila nužan materijal da politički sukob između Gaja Marija i Sule poprimi omjere građanskoga rata. Sulinu odluku da na političku provokaciju reagira vojnom intervencijom i preuzme apsolutnu vlast, Watts promatra kao svojevrsnu kulminaciju nasilja koje je počelo ubojstvom Gaja Grakha. Sulin zakonodavni program, iznesen u nastavku poglavlja, za autora predstavlja pokušaj da se ograniče izvorišta moći u Republici i spriječi uspon figura kao što je bio Gaj Marije. Međutim, i dok je ta „nova“ Republika koju je Sula stvorio nastojala ograničiti prilike pojedincima da zgrabe previše moći, Sulina vlastita karijera nudila je zavodljivi model koji je mogao osigurati veliku moć i autoritet, dakako ignorirajući tradicionalna ograničenja.

U fokusu sedmoga poglavlja, *Rebuilding amid the Wreckage*, nalazi se politički vakuum koji je Sulina smrt ostavila iza sebe. Kao egzemplaran primjer inherentne nestabilnosti postsulina doba navodi se 77. g. pr. Kr. kada je Emilije Lepid, povevši se Sulinim primjerom, ponovno upotrijebio vojsku kao političko oružje. Karijere Marka Licinija Krasa i Gneja Pompeja središnji su dio toga narativa. Pompejeva pobjeda u savezništvu s Krasom, na konzularnim izborima 70. g. pr. Kr, za Watta označava i kraj svojevrsne anomalije prema kojoj je čovjek koji nikada nije obnašao ni jednu magistraturu, pa čak ni bio član Senata, upravljao republikanskim vojskama. Iako su najmoćniji general i najbogatiji Rimljanin odlučili loviti počasti koje pruža Republika, i to na način koji odobrava, autor jasno daje do znanja kako je Sulina diktatura označila dubinski i nepopravljiv raskid u rimskome političkom životu.

Razdoblje problematizirano u poglavlju *The Republic of the Mediocre* bavi se Rimom nakon Pompejeva i Krasova zajedničkoga konzularnog mandata. Točnije, iznosi se prikaz političkih figura koje su za Watta bile voljne vlastite kratkoročne ambicije staviti iznad dugoročne dobrobiti Republike. Savezništvo tribuna i vojnih zapovjednika, započelo s Marijem i Saturninom, ponovno je očitovano u povezanosti Pompeja, Aula Gabinija i nešto kasnije Gaja Manilija. Načinima na koje je karijera Gneja Pompeja izazvala postojeći *status quo* i redefinirala prirodu političkoga uspjeha u Republici, autor poklanja veliku pažnju. Reperkusije Pompejeve ustavne izuzetnosti postaju očite čim Pompej odlazi iz Rima riješiti problem piratske aktivnosti, nakon čega preuzima i zapovjedništvo nad istočnim vojskama. Marko Porcije Katon, Gaj Julije Cezar i Ciceron, tri prominentne persone afirmirane za vrijeme Pompejeva odsustva, čijim se političkim usponom autor bavi, postaju nove snage rimskoga političkog života. Rim u koji se Pompej na kraju 62. g. pr. Kr. vratio, bio je u velikoj mjeri promijenjen.

Poglavlje *Stumbling Toward Dictatorship* bavi se razlozima, ali i posljedicama onoga što će satirist Varon nazvati troglavim čudovištem. Riječ je, dakako, o prvome trijumviratu. Argument kako su na taj način Cezar, Kras i Pompej htjeli steći dominaciju nad rimskim političkim životom ne može biti osporen, ali, s druge strane, Watts primjećuje kako je nevoljkost senatorske elite da udovolji razumnim potraživanjima Pompeja, Cezara i Krasa bila prvotni okidač njegova stvaranja. Cezarov i Bibulov zajednički konzularni mandat predstavljen je u nastavku. Cezarova suradnja sa starim konzulima nije bila najveća novina njegova mandata. Iako zakonodavna aktivnost rimskoga konzula, nakon Sulinih reformi, za autora nije bila neuobičajena pojava, opseg Cezarove zakonodavne aktivnosti te javna potpora koju je pri tome uživao svakako jesu. Cezarova galska kampanja stavljena je u nešto širi kontekst političkih trzavica koje su počele narušavati stabilnost trijumvirata. Iz Wattsova narativa mogu se iščitati tri događaja koja su raspad trijumvirata i početak građanskoga rata učinila neizbježnim. Tu su, dakako, dvije smrti – Julijina i Krasova, ali i svojevrsna promjena u percepciji Pompeja, koja se dogodila u jeku njegova izvanrednoga trećeg konzulovanja 52. g. pr. Kr, kada on postaje stup na kojemu senatorska Republika počiva.

Sljedeće poglavlje *The Birth and Death of Caesar's Republic* problematizira konflikt koji je započeo politički važnim prijelazom fizički nevažne rijeke Rubikon. Watts u građanskome sukobu između Cezarovih i Pompejevih pristaša podcrtava i onu osobnu, ali i političku komponentu sukoba. Nasilje koje je potom uslijedilo elaborirano je u nastavku poglavlja i ako je uistinu teško reći jesu li zaraćene strane taj sukob i priželjkivale, nedvojbeno je kako su za njega imale razloge. Do 45. g. pr. Kr. Cezar postaje neosporeni vladar Rima. Iako je Cezarova prava moć počivala u njegovim legijama i veteranima, sve Cezarove ovlasti imale su pravilan ustavni oblik. Watts progovara o vještini diktatora da se implementira u političke procese Republike te donosi prikaz ovlasti koje je Cezar uživao. Te ovlasti, potpora vojske i široka mreža klijenata za autora znače da je Cezar stekao dominantnu poziciju u Republici. Ipak, Watts se ne bavi pitanjem je li Cezar te ovlastio htio iskoristi za rušenje Republike. Cezarovo ubojstvo, obrađeno na kraju poglavlja, nameće zanimljivo pitanje. Naime, autor se s pravom pita može li se – ako je Cezar vladao kroz službe integrirane u rimski pravni i konstitucionalni okvir te ako je njegova vladavina imala narodnu potporu – i dalje njegovo ubojstvo opravdavati kao obranom *libertas*.

Pretposljednje poglavlje, *The Republic of Octavian*, progovara o političkim posljedicama Cezarova ubojstva. Cezarove ubojice, koje su za mali krug pristaša uistinu i bile osloboditelji, krivo su razumjele reperkusije svojega čina. Njihov pokušaj obnove Republike za Watta u konačnici dovodi do stvaranja monarhije. Autor nam donosi sliku Rima te zakulisnih igara koje su politički akteri, u jeku Cezarova ubojstva, igrali. Posebna je pažnja posvećena Cezarovu javnom

sprovedu i famoznom čitanju njegove oporuke. Watts argumentira kako je to bio čin koji je oblikovao idućih 1500 godina rimske povijesti. Ulaskom mladoga Oktavijana na političku scenu u Rimu stvoreni su svi preduvjeti za donošenje famoznoga *lex Titia*. Način na koji trijumviri, prvotno zaduženi za obnovu Republike (*triumviri rei publicae constituend*), dovode do njezine propasti, elaboriran je u nastavku poglavlja.

Posljednje poglavlje *Choosing Augustan Liberty* implicira svojevrsnu nagodbu koju su stanovnici, sada već stoljetne disfunkcionalne Republike, implicitno ili eksplicitno sklopili s pobjednikom kod Akcija. Augustov je imperijalni sustav oprezno orkestriran – prvo, da zamijeni Republiku, a drugo, da odgovori na potrebe građana, odnosno na potrebe na koje Republika nije mogla odgovoriti. Za Watta je jedno od glavnih pitanja toga poglavlja na koji je način August restrukturirao rimsku državu ne bi li ta pogodba ostala trajna. Iako nije imao model političke organizacije kojim se mogao povesti, imao je primjere Sule, Cine pa i samoga Cezara da uvidi što ne smije činiti. Uspostava je Augustova principata za autora bila sve samo ne neizbježna. Pojašnjavajući događaje koji su mogli odgoditi njegovo stvaranje, povučena je snažna paralela sa sadašnjicom.

U knjizi usvojen pogled, nastao na kritikama prijašnjih modela tumačenja preobrazbe Rimske Republike, prema kojemu su i procesi i pojedinci djelovali zajedno te tako na kraju doveli do preobrazbe Rimske Republike, iako možda najtočniji, najteže je dokaziv. Moguće je kako upravo iz toga razloga suvremena historiografija poznaje samo nekoliko imena koja su se upustila u izradu sustavnijega i opsežnijega istraživanja toga problema. Jedno do tih imena svakako je sada i ono Edwarda J. Watta. Ipak, knjiga *Mortal Republic – How Rome fell into Tyranny* ne bi trebala biti značajna samo povjesničarima antike. Objasniti proces društveno-političke preobrazbe Rimske Republike, već je rečeno, kapitalan je poduhvat, ali još ozbiljniji kada se priča o Rimskoj Republici odluči ispričati na način koji je relevantan modernoj političkoj publici – upravo onako kako je to učinio Watts. Čitatelj bi si ovdje, kao i sam autor, mogao postaviti pitanje na koji to točno način antika može pomoći boljemu razumijevanju izazovne i ponekad alarmantne političke stvarnosti našega svijeta. Za Watta, moderni čitatelji danas više nego ikada moraju biti posebno svjesni prirode republika i posljedica njihova neuspjeha. Prošlost, jasno je, nije vidjelica, a povjesničari nisu proroci, međutim to ne znači da je pogrešno okrenuti se antici kako bi bolje razumjeli svoju sadašnjost. Rimska Republika, dakako, u mnogočemu je drugačija od modernih republika, ali njezina distribucija moći te procesi donošenja političkih odluka, svakako su utjecali na moderne potomke. Priča koju donosi *Mortal Republic – How Rome fell into Tyranny* priča je o tome što se događa kada se političari prestanu pridržavati republikanskih normi i kada građani republike, umjesto da osude i kazne, takvo ponašanje odluče ignorirati. Upravo zbog posuđivanja rimskoga modela, Wattu su je iznimno bitno bilo shvatiti kako je Rimska Republika funkcionirala, što je sve postigla i zašto su se njezini građani, nakon gotovo pet stoljeća, odlučili od nje okrenuti prema Augustovoj autokraciji. Čitatelju, koji se upusti u ovo djelo, neće biti uskraćen odgovor niti na jedno od tih pitanja.

Franjo Lacković

Patrick Boucheron, *Jedno ljeto s Machiavellijem, s francuskoga prevela Dubravka Celebrini, TIM press, Zagreb 2019, 141 str.*

France Inter radio poznat je po emisijama u kojima istaknuti povjesničari, književnici ili akademici razlažu glavne misli važnih mislilaca iz prošlosti. Format u kojem se koncepti obrazlažu opušten je – gotovo prijateljski, neformalan i odvija se za vrijeme ljetnih mjeseci. Francuski povjesničar Patrick Boucheron imao je priliku 2016. godine govoriti o Machiavelliju, nesretniku povijesti kojeg su stilizirali – po generalnom shvaćanju – u neugodan pojam *makijavelizma*. Knjiga koja je nastala blago je izmijenjena verzija misli i teza koje su prenesene u ovoj radijskoj emisiji i već na prvim stranicama možemo vidjeti da stvari nisu tako jednostavne. Makijavelizam nije Machiavelli, i unatoč pokušajima demonizacije i odbacivanja njegove persone i djela kroz povijest, njegove riječi nam se vraćaju kroz vremenski kontekst kao bumerang.

Niccolò Machiavelli, rođen 1469. godine u Firenci, poznat je po djelu *Vladar (Il Principe)*, knjizi posvećenoj Lorenzu Mediciju Veličanstvenom, tadašnjem vladaru Firence nakon povratka Medicija u taj grad. Knjiga je zamišljena kao skup uputa za uspješno vladanje i problema s kojima se uspješan vladar treba uhvatiti ukoštac, a često je suđena kao besraman pokušaj ulizivanja vladajućima u Firenci, iz koje je Machiavelli bio izgnan i u koju se htio vratiti. To je također djelo puno kontroverza: ideje koje su u tom djelu iznesene, uzete van konteksta i vremena u kojem je Machiavelli živio, čine se krajnje opasnim: Crkva je knjigu dugi dio povijesti cenzurirala, a još dan-danas vode se polemike o tom prokletom makijavelizmu, koji su žestoki protivnici Machiavellija iščitavali između napisanih redaka. Jedna od najčešće pripisanih fraza Machiavelliju baš je ona da cilj opravdava sredstvo.

„Makijavelizam je ono što se ispriječilo između Machiavellija i nas.“ Boucheron odvaja lik Machiavellija od pojma. Za njega je pojam izmišljotina, doktrina koju su Machiavelliju pripisali njegovi protivnici. Machiavelli se ne skriva iza napisanih riječi i njegove ideje imaju savršenog smisla u vremenu u kojem nastaju, a to je u središtu političke oluje. Političke rokade i nagovještaji rata koji kao oblak zaklanjaju sunce nad tadašnjim talijanskim područjem okolina je u kojoj Machiavelli sazrijeva: prvo krajem 15. stoljeća kao diplomat i službenik Firence, da bi nakon promjene vlasti u 16. stoljeću bio mučen, izgnan i nepoželjan sin istog tog entiteta kojem je godinama htio opet služiti. Machiavelli i njegovi politički stavovi odrasli su u vatri, u trenutku u kojem samo brzo i učinkovito djelovanje može spasiti državnu tvorevinu. On nije malograđanska instrukcija za tiraniju – Machiavellijev stav je onaj o opstojnosti države.

Naizgled tako jednostavna, no uvijek ignorirana činjenica baš je crtica o vremenu u kojem Machiavelli živi; bez konteksta njegova vremena i shvaćanja toka misli koji su ga na kraju nagnali na pisanje *Vladara*, osuđeni smo da krivo interpretiramo njegovu svrhu. Machiavelli je učen čovjek, on čita Lukrecijevu *De rerum natura*, prepisuje knjige, odlazi na francuski dvor, upija diplomatske taktike, ali i poglede koje mu upućuju službenici drugih država. On dobiva vanjsku perspektivu svoje vlastite blizine i rodnog kraja te shvaća vlastitu slabost. Njegove reference su sve povijesni događaji, povijesne ličnosti i njemu suvremeni problemi preko kojih opravdava postupke imaginarnog vladara. Zašto vladar treba uvijek raditi za dobro države, zašto je (iako je poželjno biti voljen) bolje izazivati strah, zašto nekad nije dobro držati se zadane riječi, zašto je dobro poznavati geografiju prostora svoje države, zašto je dobro imati jedan tip vojske naprema plaćenicima ili nekoj trećoj opciji. Machiavellijev lik i djelo nisu instrukcija malim tiranima – oni su instrukcija snažnim vladarima u prijelomnim vremenima najvećih egzistencijalnih kriza.

Dozvolite još samo jedno pitanje koje se ključno upitati: zašto je (prema Boucheronu) bitno čitati Machiavellija i *Jedno ljeto s Machiavellijem* baš sad, tj. zašto nam se on opet vratio kao buomerang? Emisija o Machiavelliju emitirana je na ljeto 2016. godine, koja se može interpretirati kao godina političkih oluja: Englezi su izglasali Brexit, Donald Trump dobiva predsjedničke izbore u SAD-u, čak i u Hrvatskoj politički su događaji u najmanju ruku turbulentni. Prava ironija vrijeme je izlaska hrvatskog prijevoda ove knjige u nakladi TIM pressa 2019. godine. Tada su započeli novi predsjednički izbori u Hrvatskoj i samim time označavali potencijalne promjene. Početkom 2020. godine, u samom finalu izbora, jedan kandidat predbacuje drugom da je „politički makijavelist“. No, na prijelazu desetljeća, s novim parlamentarnim izborima u Hrvatskoj pred vratima i različitim drugim problemima političke prirode (koji se naizgled samo gomilaju) i u kontekstu nadolazećih globalnih oluja pitanje je hoćemo li tu frazu shvatiti kao uvredu.

Ovo je vrijeme Machiavellija – usred oluje njegove riječi najjače odzvanjaju. U takvim godinama koje u povijesnom trenutku smatramo prekretnicama i ključnim događajima, okrećemo se besmrtnom Machiavelliju i njegovim uputama. Iako ga cijelu povijest želimo utamničiti u pojam makijavelizma, svaki put mu se vraćamo kucati na zid ćelije, tražeći savjet kako najbolje opstati. Marc-Antonie Julien, dobar prijatelj Robespierrea, 1795. godine čita Machiavellija; 1864. godine Maurice Joly ga (očajan zbog načina djelovanja Napoleona III) također čita; čita ga 1933. godine i Antonio Gramsci, osnivač Komunističke partije Italije. Boucheron nam pred kraj daje jedan prikladan citat Raymonda Arona iz 1945. godine: „Rasprava o makijavelizmu razbukta se svaki put kada cezari uvuku Europu u ropstvo i rat.“ Patrick Boucheron, kome će u veljači 2020. godine izaći knjiga *Machiavelli: The Art of Teaching People What to Fear*, kroz ovu nam raspravu daje jasnu poruku za shvatiti Machiavellija: on nije ovdje da uljepša stvari, on je ovdje da probudi opću tromost misli, ukaže na zlo bez odvratanja pogleda i prokaže istinu – kako stvari stoje. Ova džepna verzija Boucheronovih misli o Machiavelliju isto se tako može shvatiti kao poziv na političko djelovanje: „Zanimanje za Machiavellija u povijesti se uvijek iznova javlja u trenutku kad se navješćuju oluje, jer on zna filozofirati u nevremenima. Ako ga danas ponovno čitamo, znači da se imamo zbog čega brinuti.“

Luka Biškup

Nikola Tolja, *Stanovništvo i rodovi otoka Lopuda od 1614. do 2016.*, Lopud – Dubrovnik 2018, 583 str.

Monografija Nikole Tolja sastoji se od pet većih poglavlja koja su naslovljena: „Temeljne odrednice otoka Lopuda“, „Stanovništvo“, „Rodovi“, „Škrinjica s Igalom“ i „Vremeplov“. Uz navedeno, knjiga sadrži Predgovor, Sažetak i Priloge. Svako poglavlje ima po nekoliko manjih potpoglavlja. Najopsežniji dio knjige posvećen je rodovima. Nakon što je autor u Predgovoru naveo djela i njihove autore koji su pisali o Lopudu, kao i izvore i literaturu, navodi cilj koji ga je ponukao napisati ovo opsežno djelo. Glavni je izvor za pisanje djela Tolji bila Matična knjiga župe Gospe od Šunja od 1614. nadalje. Uz to je korišten i arhiv Osnovne škole Lopud te dosad objavljeni zbornici i monografije Ilije Sindika, Nenada Vekarića, Nika Kapetanića, Vicka Lisičara i drugih koji su pisali o Lopudu.

U poglavlju „Temeljne odrednice otoka Lopuda“ prikazane su zemljopisno-povijesne, upravno-administrativne, civilizacijsko-kulturološke i gospodarske prilike otoka. Lopud pripada skupini od 13 većih i manjih otoka, otočića i grebena što se prostiru sjeverozapadno od

Dubrovnika do krajnjeg jugoistočnog dijela poluotoka Pelješca. Autor ujedno objašnjava zašto se spomenuti otoci, otočići i grebeni zajednički zovu Elafiti. Administrativno-upravni razvoj Lopuda prati se od 11. stoljeća kad je Lopud ušao u sastav dubrovačke komune i njezine prve stečevine zvane Astarea, koja se prostirala od Plata do Poljica iznad Orašca, uključujući otoke u akvatoriju od Cavtata do jugoistočnog rta poluotoka Pelješca, s otocima Šipan, Lopud i Koločep. U to vrijeme Lopud je bio jedna od deset knežija unutar komune Dubrovnik, a od sredine 14. stoljeća naziva se republikom.

Lopud je kroz povijest sve do najnovijih vremena bio usko vezan s Dubrovnikom, pa i onda kad je prestao biti samostalna republika za vrijeme Habsburške monarhije kao jedan od okruga, a kasnije kotareva u Dalmaciji, i potom u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca/Kraljevini Jugoslaviji, Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji/Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji i naposljetku u Republici Hrvatskoj.

Prema tvrdnji autora, Lopud pripada civilizacijsko-kulturološki zapadnoeuropskom civilizacijskom krugu s katoličanstvom kao vjerskim opredjeljenjem velike većine njegova stanovništva. Navedeno obilježje Lopud ima iako je jedno vrijeme svoje rane povijesti bio pod vlašću Bizanta. Kroz stoljeća stanovnici Lopuda bavili su se poljoprivredom, ribolovom i obrtništvom, a u 15. i 16. stoljeću razvija se pomorstvo i pomorska trgovina. Propašću pomorstva vraća se poljoprivreda koja uz obrt čini glavno zanimanje (zidari, stolari, obučari i tkalje). Od kraja 19. stoljeća počinje razvoj turizma i turističko-ugostiteljske djelatnosti koja i danas dominira u Lopudu.

Prezentirajući čitatelju svoja istraživanja o stanovništvu otoka Lopuda, autor je pošao od stanovišta da je čovjek, a prema i tome i kolektivitet, najprije biološko, a onda i društveno biće te je na toj osnovi prikazao cjelinu stanovništva. Iz opsežnog teksta o stanovništvu vidljivo je da je autor tom pitaju posvetio mnogo pažnje ne bi li obrazložio neutemeljenost podataka koje su mnogi autori neosnovano navodili tvrdeći da je u doba gospodarskog uspona (15-17 stoljeće) Lopud bio grad s oko 18.000 stanovnika. Zaključujući to pitanje u svojoj knjizi, Tolja s pravom konstatira da od druge polovice 17. pa do prvog desetljeća 21. stoljeća Lopud nikad nije dosegnuo brojku od tisuću stanovnika. Time je autor razbio spomenutu famu uspostavljenu u 19. stoljeću i kasnije njegovanu do najnovijih dana, i to se smatra najznačajnijim znanstvenim doprinosom autora koji je utvrdio istinu o demografskom razvoju Lopuda kroz stoljeća.

Poglavlje „Rodovi“ je najopširnije, a u njemu autor obrađuje imena, prezimena i nadimke s različitih aspekata, kroz nekoliko karakterističnih razdoblja, među kojima je i tekst koji opisuje podrijetlo izumrlih lopudskih rodova kojima nije bilo moguće utvrditi cjelovito rodoslovlje. Istražujući karakteristike osobnih imena na Lopudu, autor ukazuje na stanovite dvojbe oko pitanja kako se hrvatskim izričajem bilježe neka osobna imena koja se susreću u maticama lopudske župe u vrijeme dok su se matične knjige ispisivale talijanskim (17. stoljeće) i latinskim jezikom (18. i 19. stoljeće). Pišući o imenima, autor zaključuje da do 1917. prevladavaju svetačka imena, a potom se ta imena zamjenjuju narodnim i modernim. Tu činjenicu Tolja je obrazložio smanjenjem nasljednih obiteljskih osobnih imena i napuštanjem tradicije ponavljanja jednakih osobnih imena u istom braku. Prezimena se na Lopudu javljaju u 14. stoljeću, a nisu ih birali nositelji već su im ih davali sumještani da se lakše međusobno prepoznaju. Njihova stabilizacija provodi se u 17. stoljeću, nakon Tridentskog koncila (1545-1563). Sastavni dio poglavlja jest opis migracija čiji su se tokovi odvijali jednosmjerno, doseljavanjem na Lopud.

Poglavlje „Rodoslovlje“ autor je podijelio na nekoliko cjelina: umrli rodovi kojima nije bilo moguće utvrditi cjelovito rodoslovlje (252 roda), umrli rodovi kojima je bilo moguće utvrditi cjelovito rodoslovlje (156 rodova) i živi rodovi (98 rodova). Na kraju knjige nalazi se tekst

„Škrinjica s Igalá“, potom Vremeplov, Sažetak te Prilozi (gdje su navedeni izvori i literatura, kratka bilješka o autoru i popis sponzora). „Škrinjica s Igalá“ nije izravno povezana s temeljnom građom knjige, ali na stanovit način upotpunjuje i proširuje saznanja o Lopudu: tu se oslikavaju lopudske posebnosti koje na osobit način svjedoče o toponimiji, o povijesti otoka, ljudima koji su ga nastanjivali. Između njih su izdvojene i pobliže predstavljene lopudske ličnosti od 16. do 21. stoljeća. Lopud je dosad dao veliki broj istaknutih ličnosti, primjerice to su: Miho Pracat (1522-1607), Bonifacije Drakulica (1520-1581), Vice Bune (1558-1612), Kristo Martološćić (1552-1628), biskup Nikola Bautić (1556-1632), Petar Palikuća (1564-1650), Trajan Lalić (1773), biskup Frano Uccellini Tizze (1847-1937), Urban Talija (1859-1943), Ivo Kuljevan (1850-1937), Srećko Kristić (1920-2001), Stijepo Bogdanović (1929-2005), Mladen Frka (1929-2011) i Marija Kohn (1934-2018). Ovaj tekst prate slike i shematski prikazi rodoslovnih stabala nekih rodova, naročito u prikazu izumrlih rodova kojima je bilo moguće utvrditi cjelovito rodoslovlje. Još više slika i rodoslovnih stabala nalazi se u dijelu knjige pod naslovom „Živi rodovi“.

Ova knjiga je demografsko-povijesno djelo koje sadržaj crpi iz dostupne izvorne građe, uglavnom crkvenih i državnih matičnih knjiga i arhiva lopudske osnovne škole te arhiva Joza Pina Storelija, popisa stanovništva, novinskog tiska i relevantne literature. Tolja je ovom knjigom otrgnuo od zaborava vrlo značajan dio povijesti otoka Lopuda, koja potvrđuje stanovnicima Lopuda njihov identitet, sačuvat će im sjećanje na postanak i razvoj njihovih imena, prezimena, nadimaka, obitelji i rodova. Djelo koje je Tolja napisao, mogao je napisati samo čovjek koji poznaje svoju struku, ali ima i znanja iz drugih znanosti. Knjiga ima interdisciplinarni karakter, a s obzirom na njezin metodološki obrazac, može biti uzor drugima koji će pisati slična djela.

Franko Mirošević

Robert Gerwarth, *Pobijedeni: Zašto nije završio Prvi svjetski rat 1917.-1923.* (prev. Mate Maras), Vuković & Runjić, Zagreb 2018.

Riječ je o prvom prijevodu na hrvatski jezik neke knjige povjesničara i profesora suvremene povijesti sa Sveučilišta u Dublinu Roberta Gerwartha, poznatijeg široj historiografskoj javnosti i po knjigama *The Bismarck Myth*, o korištenju nasljeđa i figure prvoga njemačkog kancelara u političke svrhe tijekom ranog dvadesetog stoljeća, te *Hitler's Hangman*, biografiji Reinharda Heydricha. Na 250 stranica teksta podijeljenoga u tri cjeline s po pet poglavlja, Gerwarth se bavi analizom prvih poslijeratnih godina na području Europe, s posebnim osvrtom na njezin središnji i istočni dio. Kroz djelo se proteže autorova teza o nedovršenom Prvom svjetskom ratu na područjima koje poprilično detaljno analizira, fokusirajući svoju pažnju na razne ratove i oružane sukobe koji su nastali kao nasljeđe ne samo Velikog rata u svojem užem smislu, već ponajprije kao izravne posljedice raspada Centralnih sila i Boljševičke revolucije.

Knjigu otvara „Uvod“ (str. 1-14), u kojemu Gerwarth kroz primjer nasilja između grčke i turske vojske tijekom 1919. i 1922. u Smirni uvodi čitatelja u kontekst europskih poslijeratnih sukoba koji su Europu pretvorili u „najnasilnije mjesto na kugli zemaljskoj“ (7). Prema autoru, ti se sukobi mogu podijeliti na međudržavne, građanske i nacionalno-socijalne, a karakterizira ih „egzistencijalno nasilje“ (12) koje za cilj više nema nametanje određenih uvjeta neprijatelju, već njegovo potpuno uništenje. Tezu o egzistencijalnom nasilju Gerwarth suprotstavlja tezi o „brutalizaciji“, koju je prvi koristio George Mosse u pokušaju analize razloga koji su doveli do

podizanja razine prihvatljivog nasilja nakon Prvoga svjetskog rata kao posljedice rovovskog rata i strahota koje je ono donijelo vojnicima. Autor naglašava kako teza brutalizacije ne objašnjava dovoljno dobro zašto se u nekim dijelovima Europe ta razina prihvatljivosti podigla a drugdje nije, ponajviše jer, kako ističe Gerwarth, nisu svi veterani rata postali „proto-fašisti“ ili „proto-boljševici“ (11), već su nastavili živjeti mirnim životom.

Prva od tri cjeline, „Poraz“ (17-61), posvećena je ponajprije sudbinama i društveno-političkim promjenama u poraženim državama iz Velikog rata, krenuvši od Ruskog Carstva i njegova preobražaja kroz zastrašujući višegodišnji građanski rat u Sovjetsku Rusiju. Autor kronološki obrađuje najznačajnije trenutke Februarske i Oktobarske revolucije, opisujući uloge glavnih aktera poput Lenjina ili Trockog te posljedice njihovih odluka i dinamika djelovanja. Zatim, na sljedećim stranicama Gerwarth svoju pažnju posvećuje Bugarskoj i Rumunjskoj, državama koje se često u općem sjećanju o ratu zaboravljaju, ali čija je uloga također bila vrlo važna kako za europsku povijest uopće, tako još i više za onu balkanske i istočne Europe. Posljednji dio cjeline posvećen je završnim trenucima Njemačkog Carstva, odnosno počecima socijalističkih nemira i pokreta koji će obilježiti prve poslijeratne godine u novoj Njemačkoj.

Druga i najduža cjelina, „Revolucija i kontrarevolucija“ (65-142), nastavlja se na kronološkoj analizi događaja na području bivšeg Ruskog Carstva nakon boljševičkog osvajanja vlasti. U ovom dijelu knjige Gerwarth opisuje sovjetski napad na baltičku regiju u pokušaju širenja revolucije i prisvajanja teritorija današnje Estonije, Latvije i Litve te sukob sovjetskih snaga s njemačkim vojnicima iz redova tzv. *Freikorpsa*, odnosno skupina sačinjenih od većinom bivših vojnika Njemačkog Carstva. Autor opisuje strašna zvjerstva koja su činile sve zaraćene grupe, ne samo prema neprijateljima, već i prema civilima te samoorganizaciju ovih posljednjih, zajedno s njihovim nacionalnim vladama, u pokušaju izbacivanja kako *Freikorpsa*, tako i sovjetskih snaga. Slijedi detaljniji opis građanskog rata u Rusiji između crvenih (boljševika) i bijelih (šarolika skupina svih ostalih) vojski, čije su posljedice još jednom dovele do gotovo divljačkog nasilja i terora koji su rezultirali milijunima mrtvih na području cijelog ruskog teritorija. Zatim Gerwarth fokus prebacuje najprije na područje Finske, gdje se također odvijao građanski rat između revolucionarnih i kontrarevolucionarnih snaga, koji je prouzročio smrt gotovo 1% finske populacije u samo tri mjeseca sukoba. Nakon toga započinje podrobniju analizu situacije u Njemačkoj te naglašava prevlast ljevice i revolucionarnih skupina u prvim poslijeratnim mjesecima, ponajprije krajem 1918. i početkom 1919. godine, kada dolazi do nasilnog gušenja „ustanka spartakovaca“ i ubojstva Rose Luxemburg i Karla Liebknechta, koje su počinili pripadnici *Freikorpsa*. Posljednji dio ovoga poglavlja bavi se stanjem u Mađarskoj pod kratkotrajnom vladavinom komunističkog vođe Bele Kuna te u Bugarskoj pod vodstvom Aleksandra Stambolijskog, odnosno razvojem fašizma u Italiji do Marša na Rim 1922. godine.

U trećoj i posljednjoj cjelini, „Pad imperijalizma“ (159-231), obrađuju se prvenstveno posljedice Mirovne konferencije u Versaillesu na području srednje i istočne Europe. U njoj Gerwarth opisuje ratno stanje koje je vladalo u novoj samostalnoj Poljskoj, koja je između 1918. i 1922. bila u nekoj vrsti oružanog sukoba s gotovo svim svojim susjedima, počevši od Sovjetske Rusije do Ukrajine. Autor se zatim dotiče i ostalih država iz bivših carstava Centralnih sila, naglašavajući velike teritorijalne i demografske gubitke Austrije, Mađarske, Bugarske i Turske. U ovome dijelu knjige Gerwarth pokušava pronaći glavne razloge koji su onemogućili bolju implementaciju mirovnih uvjeta u poraženim državama, zaključujući kako su problemi bili vezani najviše uz osjećaj poniženja, teškim mirovnim uvjetima, licemjerju pobjedničkih sila, provođenju odluka Mirovne konferencije u praksi te problematici manjina (199). Završni dio poglavlja detaljnije

je posvećen Grčko-turskom ratu između 1918. i 1922. godine, u kojem autor ponovo opisuje zločine koje su obje strane činile prema civilima i pripadnicima neprijateljskih naroda.

Gerwarth knjigu zaključuje „Epilogom” (232-250), u kojem godine između 1918. i 1923. definira godinama rata, razdobljem koje prema njegovom mišljenju završava potpisivanjem mirovnog ugovora u Lausanni 1923. između Grčke i Turske; ugovorom u Locarnu 1925. kojim je Njemačka priznala svoje zapadne granice i paktom Kellogg-Briand iz 1928. koji je zabranjivao rat osim u obrambene svrhe. Ipak, na temelju događaja koje je analizirao kroz ovaj rad, Gerwarth pronalazi dovoljno dokaza koji upućuju na svojevrsni društveno-politički kontinuitet između 1917. i 1939. godine, što su prema autoru najbolje mogli osjetiti ondašnji suvremenici.

Djelo *Pobijedeni. Zašto nije završio Prvi svjetski rat, 1917.-1923.* stilski tečno čitatelja vodi kroz jedno vrlo problematično i tragično razdoblje europske povijesti. Gerwarth jednostavnim i razumljivim jezikom opisuje i analizira problematiku koja je široj javnosti često i uglavnom nepoznata, pokazujući kako završetak Prvog svjetskog rata nije automatski donio mir na Starom kontinentu, već je, dapače, u većem dijelu srednje i istočne Europe prouzročio nova masovna krvoprolića i nemire. Kroz tri tematske cjeline, autor obrađuje one trenutke koji su prema njegovom mišljenju prouzročili nastavak ratnih operacija i građanskih sukoba, pronalazeći u tim momentima početak one linije kontinuiteta između Europe Prvog i Drugog svjetskog rata. Na koncu, što je možda i najvažniji uspjeh ove knjige, koristeći se znanstvenim proučavanjem političke, ekonomske i društvene povijesti između 1917. i 1923., Gerwarth uspješno osvjetljava jedan dio europskog nasljeđa koji je kroz desetljeća gotovo konstantno bio zanemaran i u sjeni nekih drugih događaja, poput uspona totalitarnih režima i krahu liberalne demokracije.

Diego Han

Kako književnost može poslužiti kao povijesni izvor / Vlatko Smiljanić (ur.), *Sabrana djela Mare Matočec, Despot Infinitus, Zagreb 2017, 387 str.*

Unutar hrvatske kulture posebno mjesto zasigurno zauzima pučka književnost. Posebno je značajna kako za čitateljsku publiku, tako i za znanost jer pruža uvid u uglavnom skrivena književno-jezična bogatstva, ali i neiscrpan izvor za istraživanje. Možda je jedan od najboljih primjera autora takve vrste stvaralaštva Mara Matočec (1885-1967), hrvatska spisateljica, prosvjetna, kulturna i humanitarna aktivistkinja te prva hrvatska političarka. Živjela je i radila u Podravini. Istaknula se u seljačkom pokretu braće Radić kako svojim političkim angažmanom, tako i književnim radom, poglavito na poticaj samoga Stjepana Radića. Djela je objavljivala u međuratnoj periodici, a velik je dio njezina opusa ostao isključivo u rukopisu.

Zanimanje za istraživanje lika i djela Mare Matočec još je tijekom devedesetih godina prošloga stoljeća pokrenula Mira Kolar Dimitrijević objavom prve monografije o njoj. No interes za Maru Matočec nije prestao. Tijekom 2010. Vlatko Smiljanić objavio je u vlastitoj nakladi cjelovitu biografiju Mare Matočec pod naslovom *Mara Matočec, hrvatska spisateljica, prosvjetno-kulturna aktivistica i političarka*, a sudjelovao je i u izradi dokumentarnoga filma o Mari Matočec u produkciji Hrvatske radiotelevizije. Proučavanjem života i djela Mare Matočec uspio je prikupiti sva njezina djela objavljivana u periodici, ali – zahvaljujući njezinim nasljednicima – i ona koja su ostala u rukopisu.

Knjiga započinje *Uvodom* (9-22) u kojemu Smiljanić daje opći povijesni kontekst prostora i vremena života i djela Mare Matočec. Zatim se kratko osvrće na njezinu biografiju s posebnom

pažnjom na spisateljsku djelatnost, a nakon toga slijedi strukturalna i jednostavna književna analiza sabranih djela. Na samom početku Smiljanić tvrdi da je ova knjiga „svojevrsan nastavak biografije“ i da je „simbolično izdana u povodu 50. obljetnice smrti ove velike Hrvatice i spisateljice“. Time nas želi podsjetiti na dio pisma Mare Matočec koje je ona uputila Rudolfu Hercegu, hrvatskom političaru i javnom djelatniku, gdje je napisala da su njezina djela „pravi život“. Inače, pismo je u cijelosti objavila M. Kolar-Dimitrijević, a Smiljanić ga je u biografiji iz 2010. godine analizirao. Sabrana djela Mare Matočec podijeljena su u tri temeljna dijela. Urednik ih je nazvao *Crtice* (23-142), *Igrokazi* (143-232) i *Pjesme* (233-384). Podno svakoga teksta nalazi se izvor gdje je spomenuti tekst objavljen, a ako nije nigdje objavljen, navedeno je: „rukopis“.

Crtice su kraći prozni zapisi, nikada dulji od tri kartice teksta, koje je M. Matočec pisala „kako bi što zapažala ili osjetila“. Iako Smiljanić u uvodu govori da uglavnom prevladavaju socijalne, tu su i vrlo važne političke, religiozne, egzistencijalne, kulturne, ali i etnološke teme. Vrlo je očito da M. Matočec u prvi plan stavlja seljaka, kojemu ističe društvenu zanemarenost i pejorativni stav drugih društvenih struktura. Zanimljivo je da ona ne piše samo o stanju u Hrvatskoj, nego i o društveno-gospodarskoj situaciji u Bosni, koju posjećuje zbog propagiranja političkih ideja Hrvatske seljačke stranke. No, ne putuje samo Bosnom. Prema crticama vidimo da je u vrlo kratkom periodu između 1930. i 1940. proputovala gotovo čitavu Hrvatsku, od njezina krajnjeg istoka i sjevera pa sve do srednje Dalmacije.

Igrokazi obuhvaćaju četiri kraća dramska zapisa sljedećih naslova: *Prečasni i purančok*, *Matiija Gubec*, *Staracki razgovor* i *Prelec*. Očito su bili izvođeni diljem Hrvatske jer Smiljanić navodi njihovu „praktičnu primjenu“. Teme igrokaza obuhvaćaju svakodnevni život seljaka, odnos seljaštva naspram svećenstva te povijesnu tradiciju. Svi su tekstovi pronađeni u rukopisu i nisu nikada objavljeni. Jasno su podijeljeni i napisani prema običajima tadašnjega diletantskoga kazališnoga stvaralaštva.

Najveći volumen knjige zauzimaju *Pjesme*. One su vezane uz nekoliko tema: socijalna, religiozna, politički-agitatorska, emancipacijska, domoljubna, ratna i odnosno-obiteljska. Unatoč tomu što nisu kategorizirane, to ne umanjuje njihovu vrijednost kao takve. Lirika je često pisana slobodnim stilom, bez naročite redaktorske uloge, pogotovo u rukopisnim pjesmama, dok je nad onima objavljenim vidljiva uloga urednika periodičke publikacije gdje su objavljene.

Na samom kraju knjige autor je naveo *Izvore* (385) te *Zahvale* (387). Tehnički gledano, knjiga je izrađena u vrlo kvalitetnom mekom uvezu modernoga dizajna, a posebno ju očituje preglednost i dobra unutarnja struktura teksta u kojoj je zadržana originalnost tekstova. Uočljive su minimalne tiskarske pogreške, no one bitno ne mijenjaju temeljnu bit i strukturu tekstova. Tekstovi Mare Matočec predstavljaju vrlo važan segment ukupnoga društvenoga, kulturnoga, ali i političkoga položaja seljaštva tijekom prve polovice dvadesetoga stoljeća. Stoga ova sabrana djela ne samo što predstavljaju važno beletrističko izdanje, ona su ujedno povijesni izvor za daljnja istraživanja mikrorazine povijesti pojedinca unutar dominantnijih društvenih struktura. Posebno valja naglasiti tekstove o položaju žena, koji su za to doba bili posve revolucionarna pojava, ali izuzetnih liberalnih pogleda. Znanstveni doprinos *Sabranih djela Mare Matočec* gotovo je nesumnjiv jer se po prvi put i na jednom mjestu donose neobjavljeni i objavljeni tekstovi ove važne žene. Generalno, knjiga se može okarakterizirati i kao znanstveno referentno djelo jer sadrži arhivsku građu, i kao kritičko izdanje s obzirom na *Uvod*, ali i kao znanstveno-popularno djelo. U tom smislu, knjiga će zasigurno doprijeti do interesa znanosti, struke, ali i čitateljstva uopće.

Karlo Foder

**Bojan Balkovec, „Svi na noge, svi van, da pobjeda bude što sjajnije!“
Izborna teorija i praksa u međuratnoj Jugoslaviji, prevela sa slovenskog
Anita Peti-Stantić, Srednja Europa, Filozofska fakultete Univerze v
Ljubljani, Zagreb – Ljubljana 2017, 234 str.**

Prva je Jugoslavija svojim uređenjem bila ustavna, parlamentarna monarhija. Njezin sustav predviđao je izbore koji su imali svojih ograničenja i demokratske deficite kako u samoj zakonodavnoj podlozi, tako i u svojoj provedbi. Slovenski historičar Bojan Balkovec, stručnjak za međuratnu povijest s ljubljanskog Filozofskog fakulteta, u svojoj knjizi „Svi na noge, svi van, da pobjeda bude što sjajnije!“ *Izborna teorija i praksa u međuratnoj Jugoslaviji*, u Zagrebu objavljenoj 2017. godine, obradio je ta dva elementa: juridičke postavke jugoslavenskog izbornog sistema i njegovo oživotvorenje kroz izorno djelovanje stranačkih aktera, s posebnim fokusom na slovenski dio zajedničke države kada je posljednje u pitanju.

Nakon *Predgovora* (V) u kojem Balkovec ističe kako se povratkom višestranačja devedesetih godina prošlog stoljeća povećao interes za istraživanje kompleksne izborne problematike, u prvom, kratkom poglavlju naslovljenom *Pretpovijest* (1) autor ukazuje na dugotrajnost razvoja izbornog sustava. Postupak standardizacije izbornih pravila tekao je u etapama, postepenim definiranjem uvjeta kandidatura i biračkog prava. Ono je u Austro-Ugarskoj bilo limitirano imovinskim i obrazovnim cenzusom, što je u novoj državi ukinuto, ali s isključivanjem žena iz izbornog procesa, staklenog stropa koji je zadržan i u Kraljevini Jugoslaviji.

U drugom poglavlju *Prihvatanje izbornog zakonodavstva* (3-7) autor opisuje način na koji se, s obzirom na političku konstelaciju snaga, donosio i mijenjao izborni zakon, od početne kodifikacije u Privremenom narodnom predstavništvu, preko njegovih modifikacija u Ustavotvornoj skupštini, do donošenja posve novog izbornog zakona kraljevim dekretom tijekom razdoblja šestosiječanjske diktature.

Ta početna cjelina djela zapravo je uvod u treći dio knjige, *Izorno zakonodavstvo* (9-106), koji predstavlja iscrpan pregled temeljnih normativnih postavki izbornog sustava i njegovih promjena kroz cijeli međuratni jugoslavenski period. Balkovec ispisuje sve zakone koje se odnose na izbor parlamentaraca i senatora, te ih detaljno objašnjava. Obraduje pravo na izlazak na izbore (9-15) koje su imali državljani s napunjenom 21 godinom. Ono je bilo onemogućeno Nijemcima, Talijanima i Mađarima (etničkim skupinama koje su ipak mogle optirati za državljanstvo), kao i iseljenicima iz Južne Srbije. Balkovec navodi kako su se o ženskom pravu glasa vodile duge rasprave koje nisu urodile plodom zbog dominantne uvriježenosti stereotipa o patrijarhalnoj ili vjerskoj determiniranosti ženske volje. Pravo glasa nisu imale ni vojne osobe, zatvorenici, osobe u stečaju ili pod skrbištvom i pripadnici pojedinih vjerskih denominacija. Pravo na kandidaturu (15-18) imala je bilo koja pismena osoba s državljanstvom, koja je u zemlji živjela barem deset godina, te imala navršenih isprva 25, a kasnije 30 godina. Što se tiče nespojivosti zastupničke i druge dužnosti (19-23) autor ukazuje na to kako skupštinari nisu smjeli obnašati drugu državnu službu (osim ako nisu bili ministri, banovi, predsjednici pokrajinskih vlada, te iznimno profesori sa pravnih fakulteta). O biračkim popisima (23-28) napominje kako su se morali revidirati svake godine. Opseg izbornih okruga (28-35) pratio je granice postojećih samostalnih ili vezanih upravnih ili sudskih područja. Balkovec piše i o raspravama koje su se urodile propisom o jednom zastupniku na svakih 30.000 žitelja (35-38). O kandidacijskim listama (38-53) ističe kako su se verificirale na sudovima, a na njima su trebala biti navedena imena kandidata i njihovih zamjenika (od 1922. i nositelja liste), kao i njihove adrese i profesije. Biračka mjesta (53-61) na-

lazila su se u općinskim zgradama, iznimno i u školama. Do 1931. godine glasalo se kuglicama, a od tada je birač govorio biračkom odboru kome daje svoj glas. Složena je problematika razumijevanja mehanizama raspodjele mandata (61-76) koja se na izborima za Ustavotvornu skupštinu utvrđivala Hareovim, a kasnije d'Hondtovim sustavom. Balkovec o biračkim odborima (77-86) piše kako su bili sastavljeni od općinskog odbornika, predstavnika svih kandidacijskih lista i pravnika koji je predsjedao tim tijelom. Autor zatim nabraja prekršaje i kazne vezane za izbore (87-94) među kojima je između ostalog bilo podmićivanje birača, sprečavanje glasanja, kandidiranje u više od tri izborne jedinice i dr. Iz pisanja novina o izbornom zakonu (94) može se konstatirati kako je ono ovisilo o njihovom političkom profilu. Zakon o izborima senatora (95-106) precizirao je broj senatora koji se birao po banovinama kao izbornim jedinicama, uvjete i proces kandidature, ograničeni broj birača koji su glasali javno, te d'Hondtov sustav raspodjele mandata.

Sljedeća cjelina, *Slovenske stranke na izborima* (107-150), bavi se strankama koje su u istraživanom periodu participirale u izbornim utrkama u Sloveniji. Autor je podijelio stranke u četiri grupacije: tradicionalistički katolički tabor (114-119) među kojima su bile Slovenska narodna stranka, Šušteršičeva skupina i Stara slovenska narodna stranka; demokratski i seljački tabor (119-135) u političkom spektru smješten između klerikalne i marksističke opcije, na širokom polju gdje su se nalazili Žerjavovi i Kramerovi demokrati, Slovenski radikali, Narodni socijalisti, Slovenski agrarci/seljaci, male seljačke stranke, Radićevi kandidati, Radićev disident Štrbenac, Živkovićeve lista, Jevtićeve lista, Mačekove liste, Maksimovićeve lista i Ljotičeva lista; nadalje radnički tabor (143-148) razmrvljen u niz komunističkih i socijaldemokratskih skupina; te manjinski njemački (148-149) i neslovenski tabor (149-150). Nakon prikaza rezultata izbora Balkovec kroz jezgrovite povijesti svih navedenih stranačkih formacija predstavlja kandidate koji su bili na njihovim listama i njihovu profesionalnu strukturu.

Peto poglavlje obrađuje *Izlaznost na izbore* (151-154), a Balkovec donosi grafove o izlaznosti i uz pomoć literature analizira uzroke veće ili manje participacije birača u glasanju. U Sloveniji je porast broja upisanih birača pratio populacijsko povećanje. Izlaznost je, međutim, od izbora za konstituantu pa sve do 1938. godine bila u silaznoj putanji. Time je Slovenija odudarala od prosjeka izlaznosti na razini Kraljevine gdje se trend manje participacije birača na izborima manifestirao tek od izbora 1927. godine.

Predmet interesa šestog dijela knjige su *Rezultati izbora* (155-183) u dvadesetim i tridesetim godinama. Autor u tablicama iznosi konkretne brojeve koliko je koji tabor u Sloveniji na pojedinim izborima osvojio glasova, a uz prikaze rezultata u manjim odabranim okruzima utvrđuje kretanje rezultata od jednog do drugog izbornog ciklusa. Primjećuje trend rasta katoličkih opcija, pada radničkih i stagnacije demokratsko-seljačkih. Ukratko se osvrće i na rezultate u ostalim dijelovima države.

U završnom poglavlju naslovljenom *Propaganda* (185-222) Balkovec piše o načinima na koji su pojedine stranke u promatranom razdoblju pozivale birače da im povjere glas na izborima. Najčešće su to radile preko svojih skupova o kojima su izvještavale i stranačke novine. Autor je analizirao pisanja glasila glavnih političkih aktera u vremenskom okviru od posljednjih nekoliko tjedana uoči svakih izbora. Ustanovio je da su osim o raportima sa političkih skupova, one informirale glasače o postupanju na biralištima, te ih uvjeravale o potrebi glasanja za kandidate koje su predstavljale. Istaknuo je ovaj posljednji element kao jedinu pravu propagandu, iako su i podučavanje birača o postupcima na biralištu i izvještavanje sa skupova bili u službi predizborne

borbe. Preko novina se vodila i negativna kampanja kroz pisanje o neuspješnim skupovima, nekompetentnosti i korumpiranosti oponenta.

Balkovčeva knjiga *Svi na noge, svi van, da pobjeda bude što sjajnije!* važan je doprinos proučavanju političkih odnosa u Kraljevini Jugoslaviji. Jedna je od rijetkih koja kombinacijom pravne i stranačke povijesti donosi detaljan uvid u funkcioniranje izbornog sustava. U svojoj historijsko-normativnoj dimenziji ona taj sistem osvjetljuje razgradnjom do posljednjeg zakonskog članka, da bi u daljnjoj analizi u taj okvir stavila glavne, ponajprije slovenske političke aktere i kroz pisanja stranačkih novina prikazala njihovu agitaciju u ideološki zagrižanim vremenima kakva su u Kraljevini bila uoči svakih izbora.

Ovo djelo može poslužiti kao poticaj za daljnja istraživanja izborne prakse u drugim područjima bivše države. Nedugo nakon izlaska Balkovčeve knjige u svom sam diplomskom radu *Parlamentarni izbori u bivšoj Banskoj Hrvatskoj od 1920. do 1927. godine: Komparativna analiza promjena biračkih preferencija*, obranjenim 2019. godine na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, obradio izborne promjene u dvadesetima na hrvatskom sjeverozapadu i istoku, nastojeći povezati politološku i povijesnu struku. Brojni su autori kvalitetno pisali o izbornim kretanjima na pojedinim jugoslavenskim prostorima, no i dalje postoji dugačak popis tema i teorijsko-metodoloških pristupa za kvalitetna istraživanja dinamike međustranačkih odnosa u Kraljevini i njihove refleksije u percepciji birača suočenog s izborom pred glasačkim kutijama.

Robert Korenić

Mary Nash, *Mujeres Libres*, prevela Ana Štambuk, DAF, Zagreb 2018, 277 str.

Obilježavanje osam desetljeća od izbijanja, a potom i završetka Španjolskog građanskog rata (1936-1939), popraćeno je nizom skupova te popularnim i stručnim radovima čiji su autori, nerijetko zauzimajući suprotne pozicije, nastojali interpretirati brojne fenomene vezane uz historijski krucijalne sukobe na Pirinejskom poluotoku. *Mujeres Libres*, antologija potpisana od strane irske povjesničarke Mary Nash, vjerojatno je najvažniji prilog ove vrste objavljen na hrvatskom jeziku u posljednjih nekoliko godina.¹ Za njezin se tisak pobrinuo zagrebački DAF, davno afirmirana izdavačka kuća u domeni distribucije i popularizacije anarhističke literature.

Knjiga, koju je prevela Ana Štambuk, izvorno je objavljena još 1975. na španjolskom te predstavlja vrlo zanimljivu kompilaciju brojnih tekstova članica anarhofeminističkog kolektiva *Mujeres Libres*. Njihovim agitacijskim pamfletima, programatskim spisima, edukativnim brošurama i polemikama prethodi predgovor autorice od gotovo četrdeset stranica u kojem su, uz jezgrovitu kontekstualizaciju, više-manje sumirane najvažnije teze španjolskih anarhistkinja. Iako su ratne okolnosti predstavljale katalizator za njezinu još dinamičniju djelatnost, organizacija *Mujeres Libres*, koja je s vremenom okupila preko dvadeset tisuća članica, s radom je počela u travnju 1936, dakle nešto prije frankističkog puča. Imajući na umu postojanje snažnih anarhosindikalističkih organizacija, poput CNT-a (Nacionalna konfederacija rada), odnosno FAI-a (Iberijska anarhi-

1 U vidu recentne hrvatske historiografije, možda najznačajniji doprinos proučavanju teme dao je Vjerran Pavlaković s knjigom *The Battle for Spain Is Ours: Croatia and the Spanish Civil War, 1936-1939* (Srednja Europa, 2014). Osim toga, 2017. godine beogradska podružnica Rosa Luxemburg Stiftunga objavila je Pavlakovićevu studiju *Jugoslaveni u Španjolskom građanskom ratu*.

stička federacija), formiranje ovakvog udruženja možda i ne predstavlja neobičnu pojavu u okvirima onovremenog španjolskog radničkog pokreta. S druge strane, prisjetimo li se da je Španjolska 1930-ih i dalje bila zemlja s većinski seoskim te izrazito religioznim stanovništvom, jasno je kako su si pripadnice kolektiva *Mujeres Libres* kao jedan od primarnih ciljeva postavile borbu protiv konzervativizma i prevladavajućih patrijarhalnih odnosa. Odnosno, kako i sama Nash piše, za razliku od građanskih feminističkih pokreta čije su agende rijetko kada nadilazile pitanje prava glasa, problemu oslobođenja žena prišle su iz perspektive oslobođenja radničke klase (str. 10). Vjerovala su kako je nužno eliminirati okove tzv. *trostrukog robovanja žena*: robovanja jer su neobrazovane, robovanja jer su radnice te robovanja jer su žene (str. 19). Prema njima, revolucija je morala biti provedena od dolje, ali i iznutra (str. 156). Drugim riječima, muškarci uključeni u anarhistički pokret također su trebali poduprijeti njihovu borbu za emancipaciju, napuštajući šovinističke stavove koje je donekle još sredinom 19. stoljeća popularizirao Pierre-Joseph Proudhon. Ovaj je francuski anarhist, čiji su radovi naveliko prevedeni i čitani u Španjolskoj, ženu sveo na „rodilju i dojilju“, tvrdeći kako je fizički, ali i moralno te intelektualno inferiorna muškarcu (str. 12-13).

U tom pogledu, obračuni na ovoj relaciji nisu bili rijetkost. Dok je među muškarcima prevladavalo mišljenje kako bi širenje ženske radne snage moglo oslabiti njihov položaj u pogledu iznosa dnevnica, anarhistkinje su smatrale da će ih upravo to solidarizirati, stvarajući još snažniji zajednički front spram kapitalističkih eksploatatora (str. 35). Prijepori koje su vodile ipak nisu završavali na tome, stoga su diskutirale i s drugim socijalistkinjama koje nisu u potpunosti prihvaćale njihova stajališta. Tvrdeći da je majčinstvo tek jedna od mnogobrojnih mogućnosti žene za samoostvarenje, odbacile su stav Federice Montseny koja je svojevremeno izjavila da je rađanje vrhunac ženina života. Prema ovoj poznatoj, i donekle kontradiktornoj anarhistkinji, koja je jedno vrijeme čak i obavljala dužnost ministrice zdravstva u republikanskoj vladi,² žena bez djece bila je „voćka bez plodova, ružičnjak bez ruža“ (str. 39).

S rasplamsavanjem rata, španjolske su anarhofeministkinje širile mrežu lokalnih grupa po republikanskom teritoriju, pri čemu je Katalonija konstantno predstavljala njihovo najsnažnije uporište. U cirkulaciju su puštale i jasne upute o mogućnostima organizacije lokalnih kolektiva koji su morali imati komitet i pripadajuću administraciju (tajnica i njezina zamjenica, knjigovotkinja, blagajnica itd) te nekoliko sekcija (odjeli za socijalnu pomoć, pomoć borcima, rad u tvornicama, propagandu i kulturno-obrazovne djelatnosti) (str. 90-102). Vrijedi navesti kako ovo izdanje knjige u obliku dodatka donosi i popis svih mjesta u kojima su postojale podružnice *Mujeres Libres*. Upravo su ove grupe sudjelovale u provođenju različitih edukativnih programa namijenjenih ženama, poput tečajeva čitanja i pisanja, aritmetike, geografije, stranih jezika, strukovnih tečajeva za medicinske sestre, odgojiteljice, majstorice, poduka iz sindikalnog organiziranja, sociologije, ekonomije i dr. Pristupanje tečajevima istovremeno je predstavljano kao oblik emancipacije, ali i doprinos antifašističkoj borbi (str. 141). Dakako, njihove su aktivnosti zalazile i u domenu kulture koja je percipirana kao oruđe revolucionarnog procesa te šire borbe protiv neznanja, odbacujući njezino usvajanje isključivo radi „osobnog probitka“ (str. 32).

Sve u svemu, aktivistkinje okupljene oko *Mujeres Libres* uređivale su i istoimeni časopis čiji sadržaj primarno analizira Nash. List koji je doživio trinaest brojeva, isprofilirao se kao važan alat u pogledu artikulacije pojedinih stavova i širenja svijesti o potrebi realizacije socijalne revolucije. Radove raznolike tematike i stila napisale su autorice neujednačenih razina školovanja čija

2 Federica Montseny je nakon ulaska u vladu bila izložena oštrim kritikama militantnih anarhista, poput Camilla Bernerija koji ju je prozvao zbog „prihvatanja autoritarnih praksi“. Više ovdje: Daniel Guérin, *No Gods, No Masters. An Anthology of Anarchism*, AK Press, Oakland, 2005, 665.

stajališta nisu uvijek bila u potpunosti usklađena (str. 47). Međutim, možda je upravo to i najveća vrijednost ove antologije, koja čitatelju pruža uvid u formiranje specifičnog revolucionarnog diskursa u jeku najžešćih oružanih sukoba, rasvjetljavajući korelaciju između iskustava na terenu s teorijskim prijedlozima stavljenima na papir. Uz to, zasigurno će mnogima biti zanimljivi i interni obračuni borkinja iz *Mujeres Libres* s anarhistima koji su znali reći: „Mojoj drugarici je dovoljno da vodi brigu o meni i mojoj djeci“. Ili: „Sve ovakve bih ja poslao da ribaju podove“. Takve bi prozivale sljedećim riječima: „Svijest goleme većine drugova, uz iznimku nekolicine s ispravnim stavom, pod utjecajem je uobičajenih buržujskih zabluda. Dok prosvjeduju protiv vlasništva, najstrastveniji su vlasnici. Dok ustaju protiv ropstva, najokrutniji su gospodari. Dok dižu glas protiv monopola, najžešći su monopolisti“ (str. 52-54).

Jasno je kako antifašistički pamfleti napisani s ciljem podizanja ratnog morala nisu bili lišeni povremenih izljeva patetike što je, među ostalim primjerima, vidljivo i kroz tvrdnju kako „aragonska žena [...] oduševljeno umire pod paljbom fašističkih pušaka“ (str. 189). Na tragu daljnjeg problematiziranja ovog konflikta, tvrdeći da je antifašizam sam po sebi tek „negacija fašizma, a negacije imaju ograničen životni vijek“, *Mujeres Libres* neprestano su prizivale afirmaciju feminističkih vrijednosti i anarhističkog egalitarizma (str. 107). Ovo je dakako podrazumijevalo radikalno redefiniranje uvriježenih društvenih obrazaca, implicirajući nužnost izgradnje „čovjeka budućnosti“ (str. 259). Samim time, apostrofirajući s gotovo prosvjetiteljskim žarom vjeru u znanstveni progres i potrebu za beskompromisnim racionalizmom, autorice članaka objavljenih u časopisu organizacije u nekoliko su navrata zaplivala problematičnim vodama eugenike. Tako su u jednom navratu, opisujući kronične bolesnike kao „bezimena stvorenja“, predložile da budu „na nježan način“ ubijeni ili iskorišteni u nekom od instituta za pronalazak cjepiva i lijekova (str. 143-144). Štoviše, sve zainteresirane povremeno bi pozivale na predavanja posvećena spolnosti i eugenici, uz stavljanje naglaska na izazove majčinstva (str. 266).³ Upravo je najopširniji tekst u ovoj antologiji posvećen praktičnim savjetima o brizi za dijete, a potpisan je od strane Amparo Poch y Gascón.⁴

Kada je u pitanju spolni odgoj i seksualnost, članice *Mujeres Libres* u više su navrata obrazložile i svoje stavove o prostituciji koju su na jednom mjestu svele na, najjednostavnije govoreći, posljedicu viška novca kod muške mladeži te ženskog siromaštva. Dok su prostitutke okarakterizirale kao žene koje ne znaju za pojmove dužnosti i odgovornosti, ili „slijepo lutke povijesnog procesa“, muškarcima su predbacile moralnu nedosljednost pri kupovini „tijela svoje sestre po klasi i položaju“ (str. 197-198, 219). Ništa manju važnost u njihovim biopolitičkim zamislima nije zauzimao niti sport koji je, kako su pisale, trebalo ponovno izmisliti, usmjeravajući se na tjelesnu kulturu tvorničkog radništva. Naime, putem „slobodne i racionalne tjelovježbe“ proletarijat je kroz usvajanje novih navika trebao biti uveden u „život higijene i zdravlja“. Smatrale su kako je do tada ovo bila povlastica samo jednog dijela buržujске i aristokratske mladeži, ali ne i ostalih (str. 268-269).

Knjiga koju je uredila Mary Nash obiluje brojnim zanimljivim interpretacijama i usputnim komentarima španjolskih anarhistkinja, poput onog kako bi Španjolci trebali učiti na iskustvima

3 O složenom odnosu španjolskih anarhista prema pitanju eugenike konzultirati radove Richarda Cleminsona: „Eugenics without the state: anarchism in Catalonia, 1900-1937“, *Stud. Hist. Phil. Biol. & Biomed. Sci.*, vol. 39, 2008, 232-239.; *Anarchism and Eugenics: An Unlikely Convergence, 1890-1940*, Manchester University Press, Manchester, 2019.

4 Anarhistkinja i doktorica Amparo Poch y Gascón bila je jedna od osnivačica organizacije *Mujeres Libres*. Također, bila je angažirana i u ministarstvu Federice Montseny, posvetivši se pitanjima socijalne skrbi.

drugih. Preciznije, prema njihovim riječima, u Rusiji se izgubio „velik dio (.) revolucionarnog duha“, pri čemu su Slaveni „dopustili da kod njih prevlada sitnoburžujaska osrednjost europskog i američkog Zapada“ (str. 177). U svakom slučaju, teško je poreći relevantnost upravo razmotrenog DAF-ovog prijevoda zbirke radikalnih eseja napisanih sredinom 1930-ih. Osim što nam ovakvi izvori otvaraju nove mogućnosti analize Španjolskog građanskog rata kroz prizmu rodne historije, upućuju nas i na brojne, do sada slabo poznate, lomove i teorijsko-praktična neslaganja prisutna na krajnjoj ljevici u prvoj polovici 20. stoljeća. Povrh svega, u vremenu kada se ponovno gorljivo raspravlja o rodnim odnosima, ograničavanju ženskih reproduktivnih prava i sličnim pitanjima, knjiga poput ove ne može biti privlačnija.

Luka Pejić

Danijel Vojak, Goran Lapat, Ivo Pejaković, Neven Kovačev, *Romi u Drugom svjetskom ratu u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, 1941.-1945.*, Priručnik za učitelje i nastavnike, Berlin/Zagreb, Stiftung „Erinnerung, Verantwortung und Zukunft“/Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 127. str.

Priručnik za učitelje i nastavnike *Romi u Drugom svjetskom ratu u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj* namijenjen je nastavnicima povijesti osnovnih škola kao nezaobilazno sredstvo u nastavi pri proučavanju stradanja Roma u Drugom svjetskom ratu. Priručnik je nastao kao završna faza istoimenog projekta koji se provodio od kolovoza 2017. do kraja 2018. U prvoj fazi projekta provedeno je znanstveno istraživanje u arhivima, muzejima i knjižnicama. Zatim je, na temelju prikupljenih dokumenata, u pet osnovnih škola u Republici Hrvatskoj postavljena izložba „Romi u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj“, nakon koje nastaje priručnik za nastavu. Sadržajno priručnik čine tri cjeline koje prate razvoj projekta te donose stručne tekstove, metodičke materijale i priloge za korištenje u nastavi.

Nakon „Predgovora“ (6-7) Danijela Vojaka, u kojemu saznajemo najbitnije smjernice o samome projektu, slijedi prvo poglavlje „Projekt“ (8-29). Cilj poglavlja nije samo opisivanje projekta, već i toga kako projekt može doprinijeti nastavi povijesti pri obradi genocidnog stradanja Roma u Drugom svjetskom ratu. Sukladno tome, dane su smjernice za učitelje o načinu poučavanja holokausta. Nadalje, prikazane su teme putujuće izložbe koja prati život Roma od njihovog naseljavanja na hrvatsko područje do genocida nad Romima u NDH. Svaka od tema izložbe, kojih ima sveukupno jedanaest, napravljena je tako da bude muzejsko-obrazovni iskorak u upoznavanju javnosti s temom stradanju Roma na području NDH.

Nakon izložbi u školama učenici su dobrovoljno ispunjavali anonimnu anketu, čiji rezultati su navedeni u priručniku u grafičkom obliku. Rezultati ankete govore da učenici ne znaju mnogo o povijesti Roma, ali također da većina njih smatra kako se u školi treba više učiti o toj problematici i kako su uz izložbu mnogo naučili, što nam govori da je izložba opravdana, no da je edukacija i više nego potrebna.

Drugo poglavlje (30-93) donosi dva, iznimno važna, stručna teksta Danijela Vojaka. Prvi tekst, pod naslovom „Romsko stanovništvo u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941.-1945.“, donosi kratku povijest Roma na hrvatskim područjima do Drugoga svjetskog rata uz bogate priloge. Zatim se Vojak osvrće na rasne zakone te donosi najbitnije članke iz *Narodnih novina* koji se dotiču *Zakonske odredbe o rasnoj pripadnosti*, *Zakonske odredbe o zaštiti arijevske krvi i časti hrvatskoga naroda* i *Zakonske odredbe o državljanstvu*. Nakon zakonskih odredbi autor prikazuje sljedeću fazu u ustaš-

kom rješavanju „ciganskog pitanja“ – provedbu o popisivanju Roma iz 1941, nakon čega slijedi dio o masovnim ubijanjima i deportacijama Roma u logore i na prisilne radove. Uz navedenu problematiku, priloženi su pojedini dokumenti iz fonda Zavoda za kolonizaciju NDH i Ministarstva unutarnjih poslova NDH iz Hrvatskog državnog arhiva. Priložene su i karte na kojima su označena masovna ubojstva Roma 1941, 1942. i 1944. godine na teritoriju Hrvatske. Autor se osvrnuo i na deportaciju Roma u jasenovački logor i na spašavanje dijela Roma, tzv. „Bijelih cigana“.

Dio Roma posebno se istaknuo hrabrošću u partizanskim jedinicama, što saznajemo u dijelu koji se odnosi na stvaranje prve „ciganske partizanske jedinice“. Posebno se autor osvrnuo na problematiku s brojkama budući da se, još uvijek, ne može utvrditi točan broj stradalih Roma za vrijeme NDH.

Drugi Vojakov tekst, „Kultura (ne)sjećanja – komemoracija romskih žrtava Drugoga svjetskog rata u Hrvatskoj“, odnosi se na pitanje komemoriranja romskih žrtava Drugoga svjetskog rata u Hrvatskoj od 1945. do danas. Komemoriranje romskih žrtava u vremenu socijalističke Jugoslavije bilo je gotovo pa zanemareno budući da je romska nacionalnost bila izbrisana i uklopljena u ideološki obrazac „bratstva i jedinstva“ koji je isključivo isticao nacionalne žrtve. Sličnu politiku „potisnutog“ sjećanja nastavile su hrvatske vlasti u devedesetima, no s postupnim priznavanjem prava Romima kao nacionalnoj manjini i njihovim boljim organiziranjem došlo je do promjena u odnosu na komemoriranje romskih žrtava. Stoga je, na inicijativu romskih predstavnika, od 2012. počelo obilježavanje Međunarodnog dana sjećanja na romske žrtve, a dvije godine kasnije Hrvatski sabor priznao je taj dan kao službeni.

Treće poglavlje (94-109) donosi metodičke materijale, a ključni su dio priručnika pripreme za nastavni sat o stradanju Roma. Prva je priprema za osmi razred osnovne škole: „Stradanje Roma u Drugom svjetskom ratu na području Nezavisne Države Hrvatske, 1941.-1945.“, te donosi opće podatke o nastavnoj jedinici, ciljeve i ishode učenja, organizaciju nastavnog sata, korelaciju s drugim predmetima poput hrvatskog jezika, građanskog odgoja i glazbene kulture i literaturu za nastavnike. Također, daje se prijedlog plana ploče i scenarij nastavnog sata. Druga nastavna jedinica također se odnosi na stradanje Roma u NDH, međutim namijenjena je četvrtom razredu srednje škole. Učenike se upućuje na rad s izvornim novinskim člancima i na svjedočanstva samih Roma o stradanju u NDH. Kao zasebnu nastavnu jedinicu, Neven Kovačev analizirao je romsku himnu *Delem, Delem*, te je došao do zaključka kako se pjesma može koristiti i kao povijesni izvor u nastavi. Naime, stihovi pjesme govore o stradanju Roma u Drugom svjetskom ratu te spominju i zločine nad Romima koje su počinili pripadnici ustaške Crne legije.

Četvrto poglavlje (110-125) donosi niz priloga koji učiteljima i nastavnicima povijesti može pružiti osnovne informacije o stradanju Roma u Drugom svjetskom ratu. Naveden je popis 95 bibliografskih jedinica vezanih uz povijest Roma, zatim popis internetskih stranica s dodatnim izvorima za poučavanje o genocidu nad Romima i o holokaustu, tablično je prikazana usporedna kronologija stradanja Roma u Europi i NDH, te poglavlje zaključuje „pojmovnik“ s najvažnijim pojmovima koje se tiče holokausta u NDH. Priručnik završava Bilješkom o autorima (126-127) Danijelu Vojaku, Ivi Pejakoviću, Goranu Lapatu i Nevenu Kovačevu. Svi oni dali su svoj doprinos u radu na projektu i nastanku priručnika koji će zasigurno unaprijediti znanje nastavnika o Romima i njihovoj žrtvi za vrijeme Drugoga svjetskog rata u Hrvatskoj. Priručnik na suvremen način pristupa temi te je poticatelj razvoja kulture tolerancije i borbi protiv predrasuda prema Romima.

Igor Jovanović

Ian Kershaw, *Do nade i natrag. Europa 1950-2017*, preveo s engleskog Vuk Perišić, Fraktura, Zaprješić 2019, 672 str.

Knjiga poznatog britanskog povjesničara Iana Kershawa (rođen 1943), kojemu doista ne treba predstavljanje pred historiografskom zajednicom, *Do nade i natrag. Europa 1950-2017*. (u engleskom izvorniku duhovitog i metaforičnog naslova *Roller-Coaster*) deveta je i posljednja knjiga u nizu *The Penguin History of Europe* nakladničke kuće Penguin, ali je ujedno i druga knjiga u autorovu opusu o povijesti Europe od izbijanja Prvoga svjetskog rata do suvremenoga doba. I ova je knjiga, poput prethodne (*Do pakla i natrag. Europa 1914-1949*), izašla u izdanju Frakture i u prijevodu Vuka Perišića s engleskog izvornika. U njoj autor dotiče doista mnogobrojne suvremene procese poput globalizacijskih problema Europe, demografije, migrantske krize, porasta desnih pokreta diljem kontinenta (poput stranke *Alternative für Deutschland* u Njemačkoj), ugrožavanja liberalnih demokracija u Poljskoj i Mađarskoj itd. Autor je također svjestan kako od historiografije ne treba očekivati ni dijagnoze, a kamoli propisivanje lijekova za prebolijevanje trenutne geopolitičke europske i svjetske situacije. Europu u razdoblju autorova razmatranja odlikuju prije svega porast materijalnog blagostanja, ali istovremeno i bankrotstvo duha. Ipak, stječe se dojam kako na razmeđu Istočne i Zapadne Europe posebna posrednička uloga Srednje Europe, u kojoj se nalazi suvremena Hrvatska, nije dovoljno istaknuta. Posebnost srednjoeuropskih zemalja leži upravo u njihovu autentičnom graničnom položaju i zadaći koju imaju. One si ne smiju dopustiti jednostrani utjecaj bilo zapadne bilo istočne kulture na vlastiti prostor. Sama pak knjiga ne završava niti smije završiti optimističnim tonom poput prethodne *Do pakla i natrag*, jer opisuje dvije velike epohe europske nesigurnosti. Jedna je započela već 50-ih godina prijetnjom nuklearne katastrofe, a druga je zapravo fenomen vidljiv u europskoj suvremenosti početka 21. stoljeća koje je naslijedilo prevratno razdoblje kraja Hladnog rata i raspada SSSR-a, što je ponukalo rađanje naivne predodžbe o posvemašnjoj prevlasti ideologije liberalizma nad mogućim političkim alternativama i početku razdoblja hegemonije SAD-a, imenovanom kao *pax americana*, a uobličenoj u knjizi neokonzervativca Francisa Fukuyame *Kraj povijesti i posljednji čovjek* 1992. godine.

Suvremena Europa oblikovana je nakon završetka Drugoga svjetskog rata, a obilježavala ju je istovremeno i hladnoratovska atmosfera. Najopasnija faza Hladnoga rata bila je od početka Korejskog rata 1950. do Kubanske raketne krize 1962. godine. Neizmjerne i teško zamislive političke, kulturne, društvene i gospodarske promjene (tzv. „privredno čudo“ u gotovo svim europskim zemljama) zbivale su se od 1950. do naftne krize 1973. i njezina ponavljanja 1979. godine, ali šire gledano i sve do današnjih dana nesputane vladavine neoliberalne ideologije Milтона Friedmana i Friedricha Hayeka. Teške rane, vidljive i nevidljive naravi, mučile su poslijeratna europska društva koja su se morala suočiti s ratnim razaranja, neimaštinom i međuratnim nasljeđem, a to je pogotovo bilo teško u društvima poraženih država Zapadne Njemačke, Italije i Austrije. U pobjedničkim državama nastupilo je razdoblje prešućivanja kolaboracionističke prošlosti (Francuska, Grčka), a socijalističke zemlje poput Jugoslavije mučile su teška poratna stradanja i zločini. Ipak, nijedna prijašnja ili buduća generacija nije se toliko razlikovala od mogućnosti i životnoga stila svojih roditelja. „Djeca rođena u poslijeratnoj demografskoj ekspanziji bit će svjedoci preobrazbi kakve njihovi roditelji nisu mogli zamisliti.“ (str 2). Sveopći porast gospodarstava uvjetovao je i poboljšanje životnoga standarda ljudi u kapitalističkoj polovici Europe, ali i u komunističkoj, iako je u zemljama komunističkog lagersa taj rast bio daleko manji, ali i dalje impresivan. To je sve kao posljedicu imalo pojavljivanje konzumerističkog društva op-

sjednutog posjedovanjem i korištenjem materijalnih stvari te svođenjem čovjeka na potrošačko biće koje zapravo živi neautentičnim životom. Taj je neautentični život bio pogotovo vidljiv pod neprestanom opasnošću od izbivanja nuklearnoga rata između jedinih preostalih dviju supersila: Sjedinjenih Američkih Država i SSSR-a.

Ključni fenomen, koji objašnjava tolike mnoge promjene u tradicionalnom svjetonazoru svojstvenom Europljanima, objašnjava se pojmom „globalizacija“. Osobito je to primjetno nakon stvaranja *World Wide Web*-a 1989, koji je od 1991. godine postao dostupan i široj javnosti. Fenomen globalizacije imao je i svoju veoma mračnu stranu. „Tim pojmom ne označava se samo ekonomska integracija proizišla iz slobodnog kretanja kapitala, tehnologije i informacija, nego i interakcija društvenih i kulturalnih modela koja se širi svijetom neovisno o državnim granicama. (...) Nanijela je, pored ostalog, i tešku štetu okolišu, produbila jaz između bogatih i siromašnih, intenzivirala masovnu migraciju (koju je sve teže kontrolirati), a s njom povezani tehnološki napredak i automatizacija doveli su do gašenja radnih mjesta.“ (str. 4). Kershaw je ovim retcima pokazao koliko je pronicljiv povjesničar jer je porast desnih suverenističkih pokreta diljem Europe objašnjiv upravo njihovom vizijom rješenja tih velikih problema koje je sa sobom donijela globalizacija. Europa je postala kontinent ponovno rascijepljen između globalističkih i suverenističkih projekata, ali ono što je u njoj samo preobraženi oblik stare geopolitičke karte, što je osobito značajno za Srednju Europu, jest prvenstvo u političkom i gospodarskom značenju kojega ponovno ima Njemačka. Prošla je dugački i trnoviti put od potpuno razorene i među Saveznicima podijeljene države 1945. godine do trenutno vodeće europske sile. Vidimo kako u povijesti rijetko što može u tom smislu biti uistinu novo jer je uvijek riječ tek o sadašnjim metamorfozama onoga prošloga s pogledom u budućnost.

Podijeljenost Europe, prema Churchillovim riječima, „željeznom zavjesom“ zapravo je značila svakodnevnu egzistenciju običnoga čovjeka pod prijetnjom sukoba dvaju blokova, a u tom bi slučaju Europa bila bojno polje dviju supersila. Život u takvoj grozničavoj atmosferi obilježavao je dobar dio druge polovice 20. stoljeća, iako s jednim paradoksom. Prema Kershawu, burna faza Hladnog rata završila je smjenom Nikite Hruščova s čelnog mjesta KPSS-a, kao i SSSR-a te dolaskom na vlast Leonida Brežnjeva i njegova premijera Alekseja Kosigina. Taj će prijelomni trenutak označiti prestanak bilo kakvoga revolucionarnog žara ideologije komunizma, a jedino što će preostati bit će retrogradni konzervativizam, represija, klijentelizam i korupcija, suzbijanje bilo kakve oporbe unutar SSSR-a i sovjetskoga lagera, a čega će najbolji pokazatelj biti nasilno gušenje prosvjeda protiv komunističke vlasti u Njemačkoj Demokratskoj Republici 1953, Poljskoj i Mađarskoj 1956. ili Čehoslovačkoj 1968. godine. Tada je Hladni rat iz jedne nekontrolirane i vrlo lako eskalirajuće faze (obilježene izbijanjem Korejskog rata 1950, britansko-francusko-izraelskom invazijom egipatskog Sueza i sovjetskom okupacijom Mađarske 1956, testiranjima nuklearnih bombi od kojih je ona najimpresivnija bila sovjetska 1961. godine na otočju Novaja Zemlja u Sjevernom ledenom moru, incident u Zaljevu svinja i gradnja Berlin-skog zida 1961. pa sve do raketne krize na Kubi 1962. godine) paradoksalno prešao u jednu predvidljivu, iako zbog toga ništa manje opasnu fazu.

Temeljna potreba čovjeka za sigurnošću, unatoč mnogim mirovnim inicijativama i *summitima*, poput onoga susreta velikih sila u Ženevi 1955. godine, nikako nije mogla biti zadovoljena. Taj je osjećaj fatalizma i nesigurnosti pratio i osjećaj nade u bolju budućnost koja bi mogla donijeti daleko viši životni standard. Ti su osjećaji nade u velikoj mjeri i bili ispunjeni, unatoč zaostajanju istočnog dijela Europe za onim zapadnim. Na globalnom planu javili su se i protesti protiv nuklearnoga naoružanja. „Čini se, a to je paradoksalno, da je protivljenje nuklearnom oružju

bilo relativno slabo u razdoblju od 1950. do 1962, u vrijeme kada je Hladni rat bio u svojoj najopasnijoj fazi.“ (str. 31). Podjela Europe vidljiva u političkom i ideološkom smislu, dodatno je učvršćena osnivanjem Organizacije Sjevernoatlantskog ugovora (NATO savez) 1949. godine. Nakon što je 5. svibnja 1955. dana puna suverenost Saveznoj Republici Njemačkoj te nakon njenog pristupanja u NATO četiri dana kasnije, osnovan je i Varšavski pakt te iste godine, dok su zemlje poput Austrije proglašene međunarodno neutralnima, a one poput Jugoslavije odbile su se svrstati u jedan od dvaju blokova.

„Željezna zavjesa“ nije bila tek neki iz današnje perspektive *abstractum*, nego je to uistinu bila politička, ideološka i ekonomska podjela Europe na dva dijela, koja će se od Drugoga svjetskog rata nadalje kretati različitim pravcima i brzinama. Temelj takve blokovske, iako ne i toliko monolitne podjele ipak je ostala nacionalna država. Unatoč promjeni političke geografije, prema kojoj je Turska smatrana zapadnom državom, a Poljska ili Mađarska istočnima, bilo je vrlo teško preko noći orijentirati nacionalne države s državnom i povijesnom tradicijom, koja se seže duboko u nebrojena stoljeća, na prihvaćanje bezuvjetne naddržavne strukture, bilo u obliku Europske zajednice za ugljen i čelik (preteče Europske ekonomske zajednice nastale potpisivanjem Rimskog ugovora 1957, a od ugovora u Maastrichtu iz 1992. preimenovane u Europsku uniju), bilo u obliku naddržavnih vojnih organizacija poput NATO-a ili Varšavskog pakta. „Međunarodne političke i ekonomske okolnosti su, neovisno o partikularnim nacionalnim različitostima, u prvim poslijeratnim godinama preobrazile Zapadnu Europu u prepoznatljiv politički entitet koji počiva na načelima liberalne demokracije, na međuovisnoj kapitalističkoj ekonomiji i na vezama sa Sjedinjenim Državama koje su bile neusporedivo čvršće nego prije rata.“ (str. 50).

Jugoslavija je u sukobu sa Sovjetskim Savezom proglašena nacionalnom državom koja postoji tek jednu generaciju i to bez ikakvog spominjanja složenih višenacionalnih ili etničkih odnosa unutar same države, a koji su Drugim svjetskim ratom još drastično pogoršani. Također, sukob između Beograda i Moskve 1948. godine prikazan je relativno simplificirano, što ne treba zamjerati knjizi koja velikim potezima riše kompleksne sheme europske povijesti druge polovice 20. stoljeća, ali moramo primijetiti kako je autor ostao ispod razine zadatka na ovom konkretnom primjeru. Naime, tvrditi kako je glavni uzrok narušavanju odnosa između Staljina i Tita bila tobožnja potpuna suprotnost u jugoslavenskoj i sovjetskoj koncepciji gradnje besklasnoga društva djeluje ahistorijski. U najboljem slučaju može se eventualno dopustiti takvo tumačenje kasnijih procesa izgradnje samoupravljanja, ali to pripada kasnim šezdesetim godinama, a ne glavnim uzrocima raskida Tito-Staljin. Nitko ne može osporiti činjenicu kako je najbolji učenik staljinističkih metoda upravljanja i represija bio upravo Tito, kao i njegova Jugoslavija. Dakle, o radikalnom razilaženju u ideološkom smislu do 1948. godine ne može biti ni govora. Također, još jedna od neispravnih teza, koju Kershaw preuzima iz sekundarne literature, ona je o raskidu koji dolazi s Titove strane. Zapravo je Staljin bio taj koji je uvjeren u svoj autoritet jednostavno odlučio zamijeniti Tita na čelu KPJ podobnijim čovjekom. Tvrdnje kako se u ranim stadijima Jugoslavije upravljalo decentralizirano, a da je sustav samoupravljanja kasnije načelno debirokratizirao državnu upravu, ne djeluju dovoljno uvjerljivo ni kao da im je autor posvetio dodatnu provjeru, pogotovo imajući u vidu najnovije dosege hrvatske historiografije o toj temi. Unatoč manjkavosti pristupa Jugoslaviji ili samom Titu, Kershaw donosi poprilično točan zaključak: „Ipak, granice su postojale: sustav se nije smio dovoditi u pitanje i u konačnici je opoziciju suzbijao represijom.“ (str. 122). Hrvatsko proljeće je Kershaw pomalo grubo poistovjetio s nacionalističkim zahtjevima za samostalnošću Hrvatske, a sve veći činjenični jaz između proporcionalne zastupljenosti Hrvata u tijelima državne, političke i vojne uprave te broja Hrva-

ta u okviru Jugoslavije nazvao je olako tek široko rasprostranjenim predodžbama. Kershaw čini i velike faktografske pogreške (primjerice sastanak Tita s hrvatskim partijskim rukovodstvom u srpnju 1971. godine smješta u Beograd, a ne na Brijune, trenutak donošenja Ustava 1974. proglašava uspostavljanjem uravnotežene konfederacije itd), zbog čega je i sam prevoditelj osjetio potrebu nekoliko puta intervenirati vlastitim bilješkama i opaskama. Sve je to dodatno začinila pomalo neshvatljiva anglosaksonska manira pisanja o Titu s neizostavnim dodatkom „maršal“.

Zemlje Zapadne i Srednje Europe u razdoblju između kraja Drugog svjetskoga rata i polovice šezdesetih godina proživljavaju konsolidaciju unutarnjeg liberalno-demokratskog poretka. Naravno da to konsolidiranje ima svoje lice i naličje izraženo u brojnim partikularnostima različitih država s različitim političkim, ideološkim i kulturnim tradicijama. Konsolidacija liberalne demokracije izražena je trostrukom podjelom na dominantne političke opcije konzervativizma odnosno demokršćana, socijaldemokrata i liberala. Najvažnija konsolidacija dogodila se u Saveznoj Republici Njemačkoj od 1949. do 1963. godine pod kancelarom iz CDU-a, Konradom Adenauerom, koji je politički inferiornu Zapadnu Njemačku začuđujućom brzinom pretvorio u gospodarskog diva (uz neizostavnu pomoć Marshallovog plana iz 1947. godine) i važnog faktora političke stabilnosti poslijeratne Europe odabiranjem vezivanja uz Zapadni blok pod vodstvom SAD-a nauštrb pokušaju ranoga ujedinjenja s Njemačkom Demokratskom Republikom pod uvjetom proglašavanja trajne neutralnosti na taj način ujedinjene Njemačke. Ono što pogađa ostale zapadnoeuropske države u tom trenutku, prije svega Francusku i Ujedinjeno Kraljevstvo, ali i Belgiju, Nizozemsku i Portugal, jest proces snažne i nezaustavljive dekolonizacije. Ona će po Britaniju i njeno stanovništvo imati jedva primjetne učinke, ali će po prostore koje ostavlja iza sebe, poput Indije, Pakistana ili Palestine, imati uistinu nemjerljive i to većinom one negativne, koji će biti obilježeni dugotrajnim međuetničkim sukobima, eskalacijom nasilja i brojnim neriješenim problemima sve do današnjih dana. Francuska je svoje kolonijalno carstvo branila znatno žestće od Britanije, a nigdje to nije bolje vidljivo nego na primjerima Indokine, iz koje je Francuska izbačena strahovitim porazom od vijetnamske vojske pod vodstvom majstora ratnoga umijeća Võa Nguyêna Giápá kod Dien Bien Phua 1954, ili pak konačnim priznanjem Alžira kao neovisne države 1962, nakon razornoga rata u kojem je Francuska tvrdoglavo sudjelovala sve do pada Četvrtre republike i donošenja novoga ustava pod predsjednikom Charlesom de Gaulleom 1958. godine.

Već spomenute velike društvene i kulturne promjene doživjele su svoj vrhunac kasnih šezdesetih godina kada je stasala nova generacija mladih ljudi koji su htjeli radikalni raskid s prošlošću, a u čemu su ih svesrdno podržavali vodeći europski intelektualci poput Alberta Camusa ili Jean-Paula Sartrea svojom egzistencijalističkom filozofijom, koju Kershaw potpuno neispravno proteže i na Martina Heideggera, zasigurno najvećeg filozofa 20. stoljeća. Iako intelektualna avangarda u umjetnosti, filozofiji i kulturi nije igrala toliko značajnu ulogu u pokretima mladih, impulsi tada začeti preko masovnih oblika medija (kino dvorane, filmovi, televizija) doživljavaju svoj vrhunac upravo u tom periodu radikalne promjene dotada priznatih stilova u književnosti (teatar apsurda Ionescoa i Becketta, brutalizam u arhitekturi socijalističkih i zapadnih zemalja te vezivanje mladih uz nove oblike glazbe poput rock'n'rolla novih glazbenih grupa poput *Beatlesa* ili *Rolling Stonesa* koji su postali simboli pobune protiv onoga što su doživljavali autoritarnim i represivnim oblicima vladavine starije generacije), posvemašnja liberalizacija i tendencije anarhizma bile su vidljive posvuda, čak i u zemljama Istočne Europe koje su bile pod totalitarnim oblicima komunističke vladavine. Ponajbolji primjeri toga svakako su raskidanje sa starim vrijednostima poput držanja na visokoj cijeni služenja vojnoga roka, obrazovanja, religije ili obite-

lji, a to je ujedno i period porasta društvenih pokreta za prava crnaca, drugoga vala feminizma (Simone de Beauvoir i njena utjecajna knjiga *Drugi spol*), pacifizma i ekoloških pokreta. „Mnogi pripadnici mlade generacije su liberalizaciju doživljavali kao odveć sporu i nedovoljno radikalnu.“ (str. 239).

Takav će mladenački *ressentiment* buknući u požaru bunta i pobune 1968. godine sa svim posljedicama (u prvi plan sedamdesetih godina izbijaju terorističke skupine indoktrinirane marksizmom poput *Rote Armee Fraktion* odnosno *Grupa Baader-Meinhof* u Zapadnoj Njemačkoj ili *Brigate Rossa* u Italiji) koje je taj pokret još jednog pokušaja uspostave besklasnog društva na neomarksističkim temeljima donio sa sobom. Ipak, unatoč svemu, bilo je gotovo jednako studenata konzervativnoga usmjerenja koji nisu podržavali studentske nemire 1968. godine, a često im je znala izostati i radnička podrška. Rezultati studentskih nemira bili su poboljšavanje uvjeta studiranja, smanjenje granice punoljetnosti s 21 na 18 godina i demokratizacija sustava visokog obrazovanja, dok su utopijski ciljevi revolucionarnog mijenjanja svijeta razumljivo ostali nedosegnuti. „U svakom slučaju, manjina koja je zastupala utopijske ideje o revoluciji i uništenju kapitalizma nije predstavljala izazov etabliranom i stabilnom demokratskom poretku, niti je uspjela mobilizirati šire slojeve društva koji su doživjeli razdoblja pune zaposlenosti i dotad neznanog blagostanja i uopće nisu simpatizirali marksizam.“ (str. 247). Sve što se događalo na Zapadu nije bilo uopće mjerljivo s izazovom koji će sovjetskom režimu prirediti „praško proljeće“ pod vodstvom Alexandra Dubčeka i svesrdnom podrškom intelektualaca poput Václava Havela ili Milana Kundere, a ništa ne oslikava bolje razliku između ideoloških lutanja neomarksističkih teoretičara na Zapadu i istinskih težnji za slobodom koja se javila među ljudima na Istoku (osobito u Čehoslovačkoj i Poljskoj, a to je svoje odjeke imalo i u Hrvatskoj tijekom 1971) od izjave poljskog aktivista: „Za nas je demokracija bila san, a za njih je bila zatvor.“ (str. 266). Zemlje realnoga socijalizma time su iskazale vlastitu nekompatibilnost s idejama demokracije i vladavine prava, kao i konačno razbijanje iluzije o mogućnosti bilo kakve izgradnje „socijalizma s ljudskim licem“.

Temelj suvremene Europe počinje se nazirati već 1985. kada na mjesto generalnog sekretara Komunističke partije Sovjetskog Saveza dolazi Mihail Gorbačov. „Počeo je kao komunist, a karijeru je završio kao socijaldemokrat zapadnog tipa.“ (str. 350). Njegov pokušaj reformiranja okamenjenog i dekadentnog sovjetskog državno-partijskog sustava (*perestrojka* i *glasnost*) završit će propašću i raspadanjem ne samo Sovjetskog Saveza nego i čitavoga europskoga komunizma u Istočnom bloku (osobito krvavo bilo je u Rumunjskoj kada je 25. prosinca 1989. godine vojska po brzom postupku izvršila egzekuciju diktatora Ceaușesca i njegove supruge Elene). Sovjetski je Savez možda mogao slijediti primjer Kine pod Deng Xiaopingom od 1979. godine kada je tamo nastupila ekonomska reforma, ali ne i promjena političke strukture vladanja. Raspad SSSR-a 1991. godine omogućen je i požuren glasovitim „Sinatrinom doktrinom“ („My Way“) koja je tako imenovana po glasovitoj izjavi sovjetskog ministra vanjskih poslova Eduarda Ševarnadzea. Ona je napokon dopustila zemljama članicama Varšavskoga pakta da same pronadu svoj put koji je bio zanijekan Istočnoj Njemačkoj 1953, Poljskoj i Mađarskoj 1956. ili Čehoslovačkoj 1968. godine. Sve su te države krajem 1989. (simboličan događaj pada Berlinskog zida odigrao se 9. studenog 1989) pa sve do kraja 1991. godine u „europskoj revoluciji“ prešle na zapadni višestranački model političkog upravljanja. „Sila koja se sedamdeset godina doimala neslomljivom, raspala se u samo dvije godine.“ (str. 390). S vremenom su svoju sreću te države potražile u zapadnoatlantskim integracijama i Europskoj uniji (golemo proširenje Unije dogodilo se 2004. godine kada su u nju ušle baltičke zemlje kao što su Estonija, Latvija, Litva te srednjoeuropske

Poljska, Češka, Slovačka, Mađarska i Slovenija, 2007. pratile su ih balkanske zemlje Bugarska i Rumunjska, a od 2013. u tom europskom društvu našla se naposljetku i Hrvatska). „Zemlje srednje Europe htjele su se ekonomski i kulturno vratiti Europi od koje su u duljem razdoblju bile odsječene.“ (str. 431).

Početna euforija bivših komunističkih država suočila se s teškom realnošću tranzicije na liberalno-demokratsko političko i gospodarsko uređenje. To je osobito bilo teško za Hrvatsku koja je početkom devedesetih bila izložena agresiji tijekom raspada Jugoslavije u krvavom ratu 1991-1995. godine. Kershaw ispravno prosuđuje nemoć postrojbi Ujedinjenih naroda koje nisu uspjele izvršiti glavnu misiju uspostavljanja primirja između zaraćenih strana (osobito se ističe debakl nizozemskoga odreda u čuvanju Srebrenice koja je umjesto „zaštićene zone“ 1995. postala mjesto genocida nad preko 8000 bošnjačkih muškaraca i mladića), kao i neodlučnost same Europe da riješi vlastito pitanje bez pomoći SAD-a. „Nezadovoljstvo neuspjesima komunističkog režima u Jugoslaviji tijekom osamdesetih godina preusmjereno je u etnički nacionalizam.“ (str. 436). Ipak, u povijesnim procesima dugoga trajanja teško je pripisati etničke sukobe tek posljedicama neuspješne komunističke vladavine ili ranama Drugoga svjetskog rata kao što Kershaw čini. Naime, politička pozadina velikosrpske ideologije proteže se duboko u sredinu 19. stoljeća s Garašaninovima *Načertanijama*, ali i strukturno-duhovnom povezanošću srednjovjekovne države Nemanjića sa svetosavljem kao inačicom pravoslavlja. Kershaw također na anakronističan način bosanskim muslimanima pridaje ime Bošnjaka već 1991. godine i tvrdi kako su sva tri naroda u BiH živjela stoljećima u miru. Ideologem o tobožnjem življenju u miru tijekom vladavine Osmanskoga Carstva nije toliko vrijedan osvrtanja sam po sebi, ali bitno je napomenuti kako je na području BiH uistinu vladao mir otkad je Austro-Ugarska Monarhija 1878. okupirala to područje i pokušala ga vezati uz srednjoeuropske impulse kojih je bila nositeljica. Iako je teško od Kershawa očekivati nešto dublje poznavanje južnoslavenskoga pitanja, pogotovo u knjizi ovakvoga opsega i zadanoga okvira, može nam ipak svojim tezama ponuditi plodno tlo za historiografsku raspravu i dijalog. Sam prevoditelj osjetio je potrebu intervenirati na nekoliko mjesta ispravljajući Kershawa, a to je najbolje vidljivo na pokušaju objašnjenja funkcioniranja složenog sustava vladanja utjelovljenog u tijelu pod imenom Predsjedništvo SFRJ. Kershaw usprkos svemu tome ispravno uvida kako je „Milošević potpalio fitilj etničkih sukoba kada je na Kosovu 24. travnja 1987. održao huškački govor. (...) Milošević je plamen srpskog nacionalizma zalijevao benzinom. Ne samo na Kosovu. To mu je omogućilo da postane predsjednik Srbije. Tada je počela agonija Jugoslavije.“ (str. 441). Ne možemo se složiti s Kershawom ni kada tvrdi: „Strahovi srpske manjine u Hrvatskoj bili su iskra koja je zapalila požar četverogodišnjeg rata u Jugoslaviji.“ (str. 442). Naime, nisu njihovi više-manje neopravdani strahovi bili uzrok ratu, nego upravo manipulacija i podstrekivanje tih strahova iz Beograda (prije svega posredstvom državnih medija poput RTS-a) koji ih je kanalizirao u vlastite osvajačke ambicije prilikom stvaranja Velike Srbije. Začuđuje i autorova tvrdnja kako je Knin postao hrvatski tek 1995. godine, kao da taj grad nema svoj korijen u tisućugodišnjoj hrvatskoj povijesti. Najveća strateška pobjeda koju je Milošević kao glavni akter ratnih zbivanja izborio jest današnje postojanje Republike Srpske kao jednog od dvaju entiteta u BiH, iako je srpski vojni poraz zapečaćen 1999. godine na Kosovu, čime se Kosovo (od 2008. neovisna država) pridružilo društvu zemalja poput Slovenije, Hrvatske i BiH koje su prošle kroz mučno razdoblje agresije, ali su iz njega izašle kao pobjednice.

Ništa toliko ne obilježava početak novoga 3. tisućljeća i 21. stoljeća kao događaj koji se zbio 11. rujna 2001. godine u New Yorku. Rušenje nebodera Svjetskoga trgovinskog centra od strane sunitske terorističke skupine Al-Qa'ida pod vodstvom Osame bin Ladena obilježilo je početak

„rata protiv terorizma“, koji koalicija SAD-a i europskih zemalja neće voditi samo u Afganistanu 2001. godine (u kojemu je bjesnio građanski rat od povlačenja Sovjetske armije 1989. godine između vlade u Kabulu i talibana pod vodstvom Mule Muhameda Omara) ili Iraku 2003. godine (nakon lažnih obavještajnih izvještaja o navodnom Sadamovom posjedovanju oružja za masovno uništenje) nego i borbom protiv terorizma na američkom i europskom tlu. Sve učestaliji teroristički napadi na velike europske gradove najbolji su pokazatelj toga. Međuovisnost Europe i svijeta nikada nije bila tolika kao danas, a svijest Europljana uistinu to i odražava. „Nikada Europa i svijet nisu bili do te mjere međusobno povezani i uzajamno ovisni.“ (str. 484). Borba zemalja kršćanske civilizacije protiv islamističkog fundamentalizma u najvećoj mjeri obilježava svakodnevni život europskoga čovjeka u 21. stoljeću. Mijenja se i geostrateška karta svijeta. Naspram SAD-a pod Trumpom, Europa mora surađivati i s Rusijom koja kontinuirano jača svoj globalni utjecaj još od 31. prosinca 1999. kada je Vladimir Putin preuzeo predsjednikovanje Ruskom Federacijom od slaboga i impulzivnoga Borisa Jeljcina. „Putin je odlučio dokinuti sveopći osjećaj poniženja koji je Rusija doživjela raspadom Sovjetskog Saveza. Htio je obnoviti ruski ponos, vratiti građanima vjeru u budućnost i obnoviti staru slavu.“ (str. 525).

Činjenica terorističke ugroze Europe koincidirala je s imigrantskom krizom koja je samo dodatno raspirena tzv. „arapskim proljećem“ 2011. godine (svrgavanje i destabilizacija Gadafijske režima u Libiji ili Mubarakova u Egiptu). Sirija pod Basharom al-Assadom izbjegla je taj katastrofalni scenarij, planiran u zapadnim državama, jedino uz podršku Rusije 2015. godine, koja je na taj način ako ne ugrozila, a ono barem usporila porast globalne dominacije SAD-a koje su nakon pobjede Donalda Trumpa na izborima za američkog predsjednika 2016. godine ponešto izmijenile svoj tradicionalni pristup vanjskoj politici. Ruska agresivna aneksija Krima (predan Ukrajini 1954. godine od Nikite Hruščova) i podržavanje ruskih separatista u ukrajinskom području pod kontrolom gradova Donjeck i Lugansk ojačali su strahove istočnoeuropskih zemalja o možebitnom proširenju ruskoga teritorija i na njih, ali takvi su strahovi u velikoj mjeri bili i ostali odraz sovjetske politike okupacije Poljske i baltičkih zemalja 1939. i 1940. godine, a ne aktualne ruske geopolitike zainteresirane isključivo za proširenje svoje sfere utjecaja na te prostore.

Privredna konjunktura započeta nakon pada Berlinskoga zida konačno je završila 2008. godine kada je nastalo razdoblje velike krize i recesije. „Epoha optimizma je završena. Svanulo je doba krize i štednje. Nakon tog financijskog kraha, Europa više nije bila ista.“ (str. 529). Pod sjenom islamističkog terorizma i velike ekonomske krize primjetan je snažan porast euroskepticizma i otpora prema daljnjem proširenju ovlasti političke unije što je svoj vrhunac pronašlo u *Brexitu* 2019. godine (izlasku Ujedinjenog Kraljevstva iz Europske unije pod velikim utjecajem stranke UKIP i njenoga vođe Nigela Faragea). Europska unija postala je nepoželjna u mnogim zemljama članicama upravo svojim birokratizmom, tehnokratstvom i sveopćim dojmom udaljenosti od interesa običnih ljudi. „Pokazalo se da ne posjeduje dovoljno jedinstva niti učinkovitu strategiju kojom bi izašla na kraj s imigrantskom krizom i zato je u očima mnogih izgubila svoju svrhu.“ (str. 569). Taj proces bit će paralelan s porastom borbe populističkih stranaka za zabranu daljnje masovne imigracije u europske zemlje. „Njene posljedice tek će se osjetiti i bit će duboke. Utjecale su na stavove o imigraciji i multikulturalizmu – pokušajima integracije pripadnika drugih kultura koji su se doselili u Europu – i postat će akutno političko i društveno pitanje.“ (str. 484).

Iako knjiga u hrvatskom izdanju općenito odaje dojam prebrzoga rada na njoj pa se pojavljuju i neobične tiskarske pogreške koje su se lako mogle izbjeći pažljivijim lektoriranjem prevoditeljevog teksta, postoje i pogreške u engleskom izdanju. Primjerice, politička karta Europe 2018.

godine ne prikazuje Republiku Kosovo, dok u isto vrijeme prikazuje podijeljeni Cipar na grčki i turski dio pa kriteriji kojima su takve granice povučene ostaju nejasni. Bilo kako bilo, pišući svoju knjigu krajem 2017. godine, Ian Kershaw zasigurno je u pravu kada epohu u koju ulazi Europa, odnosno zemlje članice Europske unije, naziva „novom epohom nesigurnosti“. Globalni problemi političke, društvene, kulturne, civilizacijske, ekološke i ekonomske naravi potresaju same temelje Europe. Kershaw naravno ne nudi nikakva jednostavna rješenja niti nudi predviđive scenarije za Europu i svijet, ali njegove teze su u svakom slučaju inspirativne i poticajne za razmišljanje, a nerijetko i za kritiziranje ili polemiziranje. Ako je to bio temeljni motiv njegove knjige, onda je autor još jednom uspio u provociranju čitatelja na pokušaj vlastitoga mišljenja. Čitatelj će u knjizi *Do nade i natrag. Europa 1950-2017*. moći pronaći mnoštvo poznatih činjenica interpretiranih perom jednoga od najpoznatijih suvremenih britanskih povjesničara, ali će ujedno u njoj možda pronaći i temelje nekih vlastitih promišljanja ne samo o europskoj prošlosti nego i nešto mnogo važnije, naime o njenoj sadašnjosti i budućnosti. „Ne možemo znati što će nam donijeti nastupajuća desetljeća. Samo je neizvjesnost izvjesna. Nesigurnost će ostati važna značajka modernog života. Europska posrtanja i skretanja, usponi i padovi, trajna su obilježja njene povijesti, a takvima će zasigurno i ostati.“ (str. 607).

Ivan Smiljanić

Ivana Pantelić, *Uspón i pad „prve drugarice“ Jugoslavije: Jovanka Broz i srpska javnost 1952–2013, Službeni glasnik, Beograd 2018, 335 str.*

Kada je 2013. umrla Jovanka Broz, u javnosti su mnogi tvrdili da je umrla jugoslavenska heroina, ali je za mnoge bila istodobno i jugoslavenska mučenica. Svi su, međutim, bili saglasni da je s Jovankom definitivno završena jedna epoha na ovom dijelu Balkana.

Osim Uvoda i Zaključka, knjiga se sastoji iz četiri velika poglavlja: Prva drugarica (44-65), Zvanična uloga (66-80), „Drug Tito i Jovanka“ (81-136) i Godina 1980. (137-313). Ivana Pantelić u ovoj knjizi ne piše biografiju Jovanke Broz, nego pokazuje kako se jugoslavenska i posebno srbijanska javnost odnosila prema Jovanki Broz od njene udaje za Josipa Broza 1952. do smrti 2013. godine. Ona pokazuje kako su se mišljenja javnosti mijenjala. Jovanka je u početku za javnost bila samo „supruga Predsjednika Tita“, stalno je u Titovoj sjeni, dio njegovog dekora, čak i onda kada je počela s njim putovati u zvanične posjete u inozemstvo (prvo putovanje kada je Jovanka bila uz Tita bilo je 1956. prilikom posjete Francuskoj). Za čitavo to vrijeme, iako je bila samo dio Titovog dekora, uvijek je bila primjetna na fotografijama. U javnosti je predstavljena kao lijepa i uvijek nasmijana Titova supruga. Od „Titove supruge“ postala je „prva dama“, da bi kasnije bila posve izolirana u trošnoj kući i na kraju umrla kao jugoslavenska *ikona*. Tokom 1970-ih, kada dolazi do krize braka Brozovih, Jovanka nema podršku javnosti, ona je izolirana, i ta izolacija je nastavljena i poslije Titove smrti 1980. godine. Autorica u ovoj knjizi, na temelju dokumenata državnih i partijskih institucija (Predsjedništva SFRJ, Izvršnog komiteta CK SKJ, novinskih intervjua i feljtona, memoara, historijskih monografija) analizira kako se mijenjao odnos javnosti prema Jovanki: najčešće je predstavljena kao sovjetski špijun ubačen u Titov život, te osoba s velikim političkim ambicijama. Iz ove knjige se, ipak, vidi da ni za jedno ni za drugo ne postoje nikakvi argumenti. Autorica pokazuje kako je poslije 1980. opozicija koristila Jovankinu izolaciju za vlastitu aktivnost te kako ju je jugoslavenski politički vrh apsolutno izolirao, pribojavajući se da bi mogla napisati memoare i iznijeti neke neprijatne činjenice za Tita.

U vrijeme raspada Jugoslavije Jovanka je bila zaboravljena, a i ona sama se povukla u neku vrstu samoizolacije. U knjizi se pokazuju razne debate u javnosti kroz koje je kreiran odnos prema Jovanki. Najčešće su u pitanju bili razni feljtoni, sjećanja i rasprave o Titovom nasljeđu. Javnost se bavila uvjetima u kojima Jovanka živi (u trošnoj kući, izolirana, bez sredstava za život). Tiha rehabilitacija je počela tek u vrijeme vlade DOS-a u Srbiji tokom 2000-ih godina, kada se ona faktički pomirila sa državom (u junu 2009. dobila je pasoš, ali joj on nije bio faktički potreban). Kao posljednja jugoslavenska ikona, umrla je u oktobru 2013. i sahranjena u Beogradu, u Kući cvijeća, dva metra od predsjednika Tita.

Knjiga je pisana na temelju prvorazrednih izvora pohranjenih u Arhivu Jugoslavije i Muzeju istorije Jugoslavije. Za ovako koncipiranu knjigu su i novine bile prvorazredno gradivo. Knjiga zadržava znanstvenu objektivnost i ne podliježe nikakvom senzacionalizmu, poput niza drugih knjiga koje su posljednjih decenija tematizirale život Jovanke Broz. Zato je ova knjiga vrijedna ne samo za srpsku nego i za postjugoslavenske historiografije.

Husnija Kamberović

**Vinko Tadić, *Pukovnik s violinom. Svijet Miodraga Bjelića (1920.-2017.)*,
Povijesno društvo Požega i Biro-tisak d. o. o. Brestovac, Požega 2019, 103 str.**

Studija Vinka Tadića, tematski usmjerena na život i djelo jednog čovjeka, ostvaruje širok spektar kulturno-historijskih i društveno-političkih premisa u kojima je suštinski razrađen temeljno postavljeni problem: transformacija ličnosti dječaka iz siromašnog srpskog sela na Psunju, čiji su uspon omogućili narodnooslobodilačka borba i socijalistička revolucija stvorivši pretpostavke za razvoj njegove ličnosti do uglednog građanina Požege i Zagreba, kroz kulturno-historijski i publicistički rad, kojim je dao doprinos rodnom kraju. Dio studije nastao je na temelju pet razgovora autora s Miodragom Bjelićem (koji je nastavio svoje obrazovanje tek u 26-oj godini, kao istraživač i pisac se pojavio u četrdesetim godinama života, da bi svoju posljednju samostalnu publikaciju završio u 97-oj godini), ali je metodu intervjua Vinko Tadić uvjerljivo i višestruko obogatio neophodnim pisanim izvorima te znanstvenom literaturom.

Zadirući u dublju genezu i fenomen usmene riječi (John Tosh sa Seanom Langom, Philip Adams), koja je povremeno i prvorazredan izvor – tamo gdje drugačijih tragova nema, Vinko Tadić naučno fundira studiju, koja se dijelom oslanja na sjećanja ispitanika (metoda intervjua), primjenjujući uspješno metode navedenih teoretičara. Pri tome ne gubi iz vida subjektivnost i stanovita ograničenja, na relaciji: pojedinac – javna tradicija, u usmenosti koja uvijek predstavlja i „sirovi materijal društvenog pamćenja“. Na isti način, u sljedećem poglavlju, Vinko Tadić teorijski tumači „prednosti i zamke biografije“. Ovaj granični književni žanr – veoma prisutan još od antičkih historičara, preko autora srednjeg vijeka do novog doba – fokusiran uglavnom na vladare i nosioce raznih utjecaja „da bi ojačali pozicije vladajuće političke i intelektualne elite“, prenio se i na druge oblasti i ličnosti, naročito od 18. stoljeća, iz svijeta kulture. Posebnu književnu ekspanziju tokom postojanja druge Jugoslavije, doživio je u drugoj polovici 20. st. u memoaristici iz Narodnooslobodilačke borbe – epohi kojoj je pripadao i Miodrag Bjelić. Zamka na koju ukazuje i Vinko Tadić je pristranost biografa u analizi života i djela ličnosti o kojoj pišu.

Najobimniji dio studije predstavlja rekonstrukciju života i rada Miodraga Bjelića, sa širokim zahvatom u društveno-politički i kulturno-historijski kontekst slavonske sredine, kao i srpskih sela toga dijela Hrvatske, gdje se u jednom od njih (Čečavac, nedaleko od Požege) rodio i odra-

stao Miodrag Bjelić. Nizom opširnih i zanimljivih fusnota Vinko Tadić prikazuje i povijest ovog, ali i drugih srpskih sela Požeške kotline, naseljenih najvećim dijelom nakon austro-turskih ratova krajem 17. i početkom 18. stoljeća. Daljnji socijalno-povijesni kontekst, iz kazivanja samog Miodraga Bjelića o životu prije Drugoga svjetskog rata, autor uvelike dopunjava historijskim i etnološkim podacima (iz srpske i hrvatske literature 19. i 20. stoljeća), kao i iz crkvene, najzad i političke povijesti na ovom području. Svakako, prijeloman period od fundamentalnog značaja za ovaj kraj, ali i lični život (i razvoj) Miodraga Bjelića predstavlja Drugi svjetski rat, odnosno Narodnooslobodilačka borba. Ovaj dio studije, ujedno i najdragocijeniji, pruža nove uvide o antifašističkom pokretu otpora u ovom dijelu Hrvatske 1941, a po uspostavljanju ustaške vlasti i Nezavisne Države Hrvatske, što je iniciralo – nakon prvih pokolja srpskog stanovništva – i organizirani otpor na čelu s Komunističkom partijom Jugoslavije i masovan odlazak u partizanske jedinice. To je ključni dio života i Miodraga Bjelića, njegovog formiranja te razvoja kao ličnosti, sa svim ljudskim potencijalima, a koji je ponio i simbolično partizansko ime „Ključ“. Vinko Tadić opširno piše i o razmjerima stradanja Srba tokom postojanja ustaške vlasti u NDH, navodeći rezultate o broju žrtava uglavnom hrvatskih autora. Studija detaljno razmatra prijedni ratni put Miodraga Bjelića u Psunjskom i Posavskom narodnooslobodilačkom partizanskom odredu, što bi se uvjetno moglo nazvati i prvim dijelom njegovog životopisa, u kojem su ga presudno formirali ratni uvjeti života. Nakon rata nastavilo se njegovo obrazovanje. Usavršavao se u oficirskoj školu u Lenjingradu, a svoju vojnu karijeru završio je kao načelnik oklopnih jedinica Jugoslavenske narodne armije.

Pošto su ga istovremeno privlačile povijest i književnost, kao i umjetnost uopće, sudjelovao je u osnivanju Matice hrvatske u Slavonskoj Požegi 1961, a 1966. postao je suradnik Historijskog instituta Slavonije i Baranje u Slavonskom Brodu. Nakon toga počinje drugi dio njegovog života: objavio je niz dragocjenih knjiga o Drugom svjetskom ratu na području Požeške kotline, tako da je ova njegova književno-publicistička djelatnost, ukupno najtrajnija, predmet drugog dijela studije Vinka Tadića. Izvodeći temeljnu hermeneutičku analizu Bjelićevih pisanih djela (*Požeški NOP odred*, 1981; *Sabirni ustaški logor u Slavonskoj Požegi*, 2008; *Na kućnom pragu*, 2011) te niza članaka u periodici, zaključno s posljednjim objavljenim djelom (*Spomenar 75 godina Posavskom partizanskom odredu*, 2017) koji je Bjelić objavio u svojoj 97. godini, ukazujući da ona predstavljaju važan doprinos suvremenoj historiji i kulturi požeškog kraja, studija Vinka Tadića značajno doprinosi istraživanju uzroka i posljedica, kao i razumijevanju temeljnih pitanja srpsko-hrvatskih odnosa, pa prema tome ima sve odlike znanstveno potkovanog, a izborom neistražene teme iz novije povijesti toga dijela Hrvatske i izvornog znanstvenog djela.

Najzad, istražujući život i javno djelovanje (i djelo) jedne ličnosti poput Miodraga Bjelića, autor razmatra i problem identiteta Srba u Hrvatskoj te njihovih odnosa s Hrvatima. U tom smislu je, uz ostalo, naveo: „Bio je osviješten Srbin. Volio je govoriti o borbi koja je u Drugome svjetskom ratu povezala većinu Hrvata i Srba u ostvarenju zajedničkog cilja. To je poraz fašizma i nacizma te njihovih domaćih implikacija“ (str. 80). Bjelić je i u privatnom životu uspješno ostvarivao suživot s Hrvatima. Primjer za to su i njegov izbor životne i bračne suputnice, učiteljice, Hrvatice po nacionalnosti, kao i djeca iz tog (mješovitog) braka – što je bila česta pojava u svim krajevima socijalističke Jugoslavije. Treba istaknuti da je za mjesto života do njegova kraja Bjelić odabrao Zagreb. Cijenio je istinu, političare je svrstavao prema učinku, a bez obzira na nacionalnu pripadnost, s tim što je o posljednjem ratu (onome devedesetih) imao izrazito negativno mišljenje, naročito apostrofirano stradanjem Srba iz zapadnog dijela Slavonije te iz drugih krajeva Hrvatske. Posljednji dio Tadićeve studije približava nam i intimnu, a u suštini

umjetničku ličnost Miodraga Bjelića: njegov dar za muziku, crtež, fotografiju, a naročito, ručnu izradu violina i ostalih žičanih instrumenata (otud simboličan i vrlo uspeo naslov ove studije).

Pisana akribično, jasnim i preciznim jezikom, s neophodnom znanstvenom aparaturom i opsežnim zaključnim napomenama, kao i upotrebom literature i obimnih izvora (od kojih se mnogi prvi put publiciraju), studija profesora Vinka Tadića predstavlja izvorno znanstveno djelo, koje u mnogome i raznovrsno osvjetljava – na primjeru jedne značajne ličnosti iz Požeške kotline – suvremenu povijest ovog dijela Slavonije, ali i šire, te dragocjeno na taj način popunjava praznine koje su do sada postojale na tom polju nauke.

Slavica Garonja Radovanac

Al Obodi Mohamed Nasir, *Sjećanja iz Jugoslavije. Putovanje i rasprave o pitanjima muslimana*, preveo Mehmedalija Hadžić, Connectum, Sarajevo 2019, 175 str.

Sredinom 1985. u Jugoslaviji je boravila delegacija Rabite (Liga islamskog svijeta) i obišla Beograd, Sarajevo i Zagreb. Cilj je bio upoznati se sa položajem muslimana (str. 60) i uručiti pomoć „u čvrstoj valuti“ (str. 70) liderima Islamske zajednice. Delegacija se u Beogradu susrela sa Hamdijom Jusufspahićem, u Sarajevu sa predstavnicima Rijaseta, koje je predvodio Abdurahman Hukić, a u Zagrebu su domaćini delegaciji Rabite bili članovi Odbora Islamske zajednice u Zagrebu Ševko Omerbašić i Salim Šabić. Na čelu delegacije Rabite je bio Al Obodi Mohamed Nasir, koji u ovim svojim *Sjećanjima* navodi da je „nosio veći iznos novca u američkim dolarima, s tim da je svaki od nas [članova delegacije], također, nosio dosta novca ako se ima u vidu činjenica da su ovo komunističke zemlje u kojima ljudi pate u neimaštini i teškoćama“. Kada je počeo raspad Jugoslavije, Al Obodi Mohamed Nasir je objavio svoja sjećanja na boravak u Jugoslaviji, koja su sada prevedena i objavljena i na bosanskom jeziku.

Knjiga se sastoji iz dva dijela: u prvom dijelu autor piše o položaju muslimana u Jugoslaviji, a u drugom dijelu je njegov dnevnik sa putovanja u kojem opisuje dolazak u Jugoslaviju, svoje susrete u Beogradu, Sarajevu i Zagrebu, prepričava razgovore, opisuje prirodne znamenitosti i vjerske objekte koje je obilazio te sa ushićenjem piše o hrani u kojoj je uživao.

Ova knjiga pokazuje kakva je slika Jugoslavije građena u muslimanskom svijetu. Sudeći po ovim objavljenim *Sjećanjima*, ta slika je bila i previše daleko od onoga što je bila jugoslavenska realnost. Kada predstavlja položaj muslimana u Jugoslaviji Al Obodi Mohamed Nasir pokušava to promatrati u dužem povijesnom kontekstu i pokazuje da mu nedostaju osnovna znanja o Jugoslaviji i muslimanima. Tako, na primjer, u njegovim *Sjećanjima* čitamo kako je Tito gradio državu polazeći od parole „Snaga Jugoslavije je u slabosti Srba“ (28), kako muslimani „nemaju pravedan tretman i jednaka prava i izloženi su surovim kulturnim i socijalnim pritiscima“ (31), kako su neki ulagali silni trud „da ubijede muslimanske učenike da su pjesme koje se pjevaju uz gusle ekstremističke, iako se radi o pjesmama koje odražavaju ponos muslimana u njihovoj borbi protiv njihove domovine i koje sve nacionalnosti u zemlji imaju kao patriotske spjevove. Ali samo se muslimanima to pripisuje kao ekstremizam“ (32). Ovdje nije posve jasno da li je u pitanju doista zbunjenost samog autora ili je samo riječ o nejasnom prijevodu! U knjizi možemo pročitati i gotovo nevjerovatne konstrukcije kako su u toku Drugoga svjetskog rata „komunističke čete pod vođstvom Draže Mihajlovića pokrenule napade i cilju uništenja muslimana, u kojima je stradalo oko pola miliona muslimana“ (33), ali da su muslimani nakon Drugoga

svjetskog rata „formirali Narodno oslobodilački front pod zapovjedništvom generala Drinjanina, koji će svoje vojne operacije vršiti iz svog sjedišta u Alpama. Pokret je dobio podršku od Španije (...) Izvršni komitet Hrvatskog oslobodilačkog pokreta, na čijem čelu su bili general Drinjanin i dr. Mahmud Muftić (...) bio je povezan s Ligom islamskog svijeta (...) Iako su komunističke snage pohodima koje su poduzimale u cilju istrebljenja muslimana uništile njihove pokrete 1964. godine, ipak je to dovelo do priznanja nacionalnosti i islamskog identiteta kao posebnog obilježja muslimana u Jugoslaviji“ (34). Dakle, prema ovom „ekspertu“ za Jugoslaviju i muslimane, „general Drinjanin“ je vodio neku oružanu borbu protiv komunističke Jugoslavije kako bi spasio muslimane, a ta borba, iako je u vojničkom smislu završena neuspjehom, ipak je dovela do priznanja muslimanske nacije! Ovaj „general Drinjanin“ je Vjekoslav Maks Luburić (1914-1969), tokom rata komandant logora Jasenovac, a poslije rata istaknuti ustaški emigrant i suradnik Ante Pavelića! Sada se on u ovoj knjizi predstavlja kao borac za muslimanske interese i njihov nacionalni identitet! Ako autor ovih sjećanja nije znao ko je „general Drinjanin“, onda su to trebali znati prevodilac i izdavač bosanskog prijevoda i ne doprinosti krivotvorenju povijesti.

Ova *Sjećanja* obiluju nizom stereotipa o Jugoslaviji i muslimanima. Cilj joj je bio dokazati težak položaj muslimana u Jugoslaviji i netrpeljivost koju prema njima ispoljavaju „zlonamjerni Srbi“. Autor ne govori samo o muslimanima u Bosni i Hercegovini, nego i u drugim dijelovima Jugoslavije, a posebno na Kosovu, gdje je Albancima, prema navodima u ovoj knjizi, čak „zabranjeno hodati sokacima moderne četvrti“ i premda su Albanci izuzetno vrijedni „vlasti u Jugoslaviji i Srbi gledaju ih s mržnjom i ponižavanjem, optužuju ih da su muslimani i lijenčine, te im je potrebna oštroumnost Srba da bi unaprijedili rad i proizvodnju. Čak je i Maršal Tito (...) čineći posjetu ovoj pokrajini [Kosovu], govorio okupljenim masama s prozora svog voza, ne dotičući svojim nogama prištinsko tlo“ (36). Vrhunac neznanja autor pokazuje citirajući jednu optužbu koju je grupa „jugoslovenskih muslimana turskog porijekla“ iznijela na račun Jugoslavije navodeći kako je muslimanima „zabranjeno vršenje njihovih vjerskih obreda i zabranjuje im se da imaju više od troje djece“ (50).

Osim niza očitih činjeničnih grešaka (poput tvrdnji da je „Vanredni kongres Komunističke partije Jugoslavije“ održan 17-18. oktobra 1988. godine – str. 39, da je Tito umro 1984. godine – str. 48, da se trg kod sebilja na sarajevskoj Baščaršiji naziva „trg Milasa (Miljacka)“ – str. 105, da je bosanskohercegovački „grb inspiriran islamskom kulturom: svjetionik (džamije) koji okružuju dvije palmine grančice“ – str. 106. i tako dalje), ova knjiga obiluje nizom stereotipa i posve krivih konstrukcija o muslimanima („oni se tretiraju kao građani drugog reda“ – str. 31), Jugoslaviji („komunističke zemlje ograničavaju životna sredstva svome stanovništvu“ – str. 122), komunizmu („koji ruši izgrađeno i ne gradi srušeno“ – str. 136), ali i čistih podvala i izmišljotina (poput one o „generalu Drinjaninu“ odnosno o Vjekoslavu Maksu Luburiću kao borcu za muslimanska prava i nacionalni identitet). Ona pokazuje kako je kriva slika o muslimanima konstruirana u pojedinim muslimanskim zemljama i ukazuje na doprinos pojedinaca iz Jugoslavije u konstruiranju te slike. Hamdija Jusufspahić priča o siromaštvu muslimana koji ne mogu prikupiti nikakva sredstva da se džamija u Beogradu proširi, očekujući podršku iz Islamskog svijeta, a ona dolazi „u čvrstoj valuti“. Slično su govorili i predstavnici Odbora Islamske zajednice u Zagrebu (interesantno je da ih autor ove knjige navodi pod imenima Ševki Bogumil (Ševko Omerbašić) i Salim ibn Muhammed (Salim Šabić) – str. 132, 138). Članovi Odbora Islamske zajednice u Zagrebu su u razgovoru govorili o svojim ranijim posjetama Saudijskoj Arabiji kada su prikupljali sredstva za izgradnju zagrebačke džamije i „bili su ushićeni životom u Kraljevini“, dok Salim ibn Muhammed u svom obraćanju autoru ove knjige (a on je predstavnik Rabite –

Islamske lige sa „čvrstom valutom“ u svojoj tašni) kaže: „Najljepša posjeta za nas jeste vaša posjeta našoj zemlji i razgledanje našeg Centra (...) Sva vaša braća muslimani koji brinu o Centru dali su dobrovoljne priloge u novcu i u svome radu, jer smatraju da je ovaj projekat važan za njih, da je on simbol njihove čvrstine, a naročito u ovom komunističkom području istočne Evrope. Kada ovaj projekat ne bi bio završen, usljed naše nemoći da ga završimo, bila bi to sramota muslimana ove zemlje, ali i onih koji žive izvan nje“ (str. 150).

Na kraju, dobro je da je ova knjiga objavljena u prijevodu na bosanski jezik, jer nam pokazuje kakvi su stereotipi u Jugoslaviji i muslimanima u njoj građeni u pojedinim zemljama muslimanskog svijeta, te kakvu su ulogu u građenju tih stereotipa imali pojedinci i određene društvene strukture oko Islamske zajednice u Jugoslaviji. Šteta je samo što ovaj bosanski prijevod nije opskrbljen kritičkim opaskama. Bez tih kritičkih opaski ova knjiga izgleda kao prava podvala današnjim čitateljima. Jednako kao što je bila i podvala arapskim čitateljima kada je objavljena na arapskom jeziku.

Husnija Kamberović

Kosta Nikolić, *Jugoslavija, poslednji dani 1989-1992 (Knjiga prva „Svi Srbi u jednoj državi“)*, Javno preduzeće Službeni glasnik, Beograd 2018, 530 str.

Kosta Nikolić, znanstveni savjetnik u Institutu za savremenu istoriju u Beogradu, prošle je godine objavio knjigu, prvu u nizu koja se bavi tom temom, o raspadu Jugoslavije, odnosno o procesima koji su obilježili posljednje dane, tj. godine Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Kako je teško odrediti kojim je tačno datumom Jugoslavija „prestala postojati“, ovdje su obuhvaćeni procesi kao mnogo zahvalnije rješenje za objašnjenje složenog raspada jedne višenacionalne državne zajednice. S obzirom na to da se radi tek o prvoj knjizi, teško je predvidjeti hoće li Nikolić doći do nekog zaključka o tome kada možemo sa sigurnošću reći da Jugoslavije više nema. No, možda je od toga važnije tumačenje raspada Jugoslavije – je li ona odumrla, jednostavno prestala postojati ili je nasilno razbijena – te tri interpretacije Nikolić navodi kao moguće na samom početku ove knjige, u predgovoru.

Već samim podnaslovom „Svi Srbi u jednoj državi“ Nikolić sugerira koji proces, tj. koja ideologija primarno obilježava prvu fazu raspada Jugoslavije – onu fazu prije izbijanja ozbiljnih ratnih sukoba. Općenito, glavna teza koju autor na više mjesta obrazlaže može se svesti na to da su procesi raspada Jugoslavije započele Srbija i Slovenija – svaka na svoj način – što je zemlju uvelo u koloplet zbivanja iz kojih više nije mogla (mirno) izaći. Tako se Nikolić primarno bavi političkom situacijom u Srbiji nastalom nakon dolaska Slobodana Miloševića na vlast (kao i uvjetima koji su „stvorili“ Miloševića) a potom i političkom situacijom u Sloveniji koja je razvila čitavu alternativnu scenu po čemu je bila jedinstvena u odnosu na ostale jugoslavenske republike. Hrvatska je također predmet interesa u knjizi, ali problemski i obimno ipak manje nego Srbija i Slovenija, što jasno sugerira i Nikolićeve stavove o tome na kojim mjestima treba tražiti prvotni poticaj razbijanju jugoslavenske državne zajednice. U tom smislu nije ipak jasno zašto se autor odlučio u naslovu za vremenski raspon od 1989. do 1992. godine kada se bavi i događajima prije 1989, a 1992. zapravo uopće i ne obrađuje. Štoviše, tek u jednoj mjeri obrađuje 1991. godinu.

Teorijska podloga na kojoj je Nikolić interpretirao događaje u posljednjim danima jugoslavenske države jest u svojoj većoj mjeri liberalna, bazirana na klasičnim teorijama elita (primjerice, Weberovoj i Le Bonovoj). Tako tvrdi da je Jugoslavija bila, prije svega, ideološki projekt

(„ideokracija), a ne zajednica naroda, što je teza koju je još prije petnaestak godina razvio profesor Dejan Jović s Fakulteta političkih znanosti u Zagrebu u svojoj knjizi *Jugoslavija – država koja je odumrla*. To znači, između ostalog, da Jugoslavija kao država nije funkcionirala zbog zablude (marksističko-kardeljističke) o odumiranju države, tj. da se ona sama „dokinula“ uslijed dominacije anti-državne ideologije. Drugo, Nikolić tvrdi da je „jednakost u siromaštvu“ (na tragu, primjerice, Županovljeve argumentacije o „egalitarnom sindromu“) bio put kojim se gradio državni socijalizam u Srbiji, koja nije obrazovala produktivnu društvenu i političku elitu zbog čega i danas trpi izvjesne posljedice. Ta su teorijska polazišta podosta nalik već poznatim razmatranjima Latinke Perović i Zorana Đinđića, a i dominantna su razmišljanja autora zbirke *Srpska strana rata* urednika Nebojše Popova.

U uvodnom dijelu Kosta Nikolić čitateljstvu jasno daje do znanja koje su standardne pogreške prilikom interpretacija raspada Jugoslavije – jedna od njih je „naknadna pamet“, tj. prezentističko tumačenje koje ne polazi od tadašnjih percepcija i ponašanja ključnih aktera nego s pozicije znanja posljedica; druga je korištenje jednog faktora kao dominantnog u objašnjenju raspada, pri čemu se Nikolić ponajviše osvrće na primordijalističku tezu o „vjekovnoj mržnji“. Kako bi izbjegao beskorisni prezentizam, esencijalistički i ahistorijski primordijalizam te petrificirano shvaćanje identiteta, Nikolić se poslužio izvorima i literaturom koji daju duboki uvid u tadašnje trenutne percepcije nekih od ključnih aktera – Borisava Jovića, Veljka Kadijevića, Momira Bulatovića i Stjepana Mesića. Neovisno o njihovim političkim pozicijama, njihove je memoarske zapise Nikolić koristio u svrhu razumijevanja upravo trenutnih pozicija i percepcija (onda kada se određene posljedice, jednostavno, nisu mogle znati). Osim toga, vrlo su važan izvor i dokumenti Tribunala u Haagu.

Vodeći se istaknutošću zbivanja u SR Srbiji, Nikolić u detalje razlaže pogubnost Miloševićeve antibirokratske revolucije koju tumači kao „povratak na staro“, na državni socijalizam, što je velika iznimka u odnosu na slične događaje u velikoj većini ostalih socijalističkih zemalja izvan Jugoslavije. Miloševićevu politiku Nikolić još, veoma zanimljivo, naziva „konzervativnom revolucijom“. Dok su za ostale socijalističke zemlje karakteristične bile tzv. „obojane revolucije“, u kojima su prevladavali načelni liberalni stavovi za osobne, političke i ekonomske slobode, u Srbiji (zapravo i u Jugoslaviji jer je antibirokratska revolucija imala tendenciju da se proširi na svaku jugoslavensku republiku) se tražilo „više države“, „čvrsta ruka“, paternalistički obrazac u politici i ograničavanje reformskih rješenja koja su dolazila, primjerice, iz Slovenije. Dijelom je to tako bilo moguće, a i doživljavano upravo u reformskom duhu, jer je od Ustava iz 1974. godine dominantna ideologija u Jugoslaviji bila „anti-državna“, pa je zahtjev za „više države“ doživljen subverzivno. U oba se smisla jugoslavenski slučaj razlikuje od ostalih socijalističkih zemalja te ga u tom svjetlu treba promatrati, kao svojevrsni jugoslavenski *Sonderweg*.

Slovenski je slučaj u tolikoj mjeri bio „reformski“ da je prvi otišao u smjeru napuštanja jugoslavenske (slabe) federacije te pridruživanja europskim i svjetskim integracijskim tokovima. Hrvatski je slučaj do izvjesnoga vremena najviše obilježen „srednjom strujom“, koja se u vrijeme suprotstavljenih talasanja u Sloveniji i Srbiji, manifestirala kao „hrvatska šutnja“. Upravo je ta „hrvatska šutnja“ i najveća pravovjernost hrvatskih komunista na neki način i omogućila formiranje nacionalističkog opozicijskog pokreta (prvenstveno HDZ-a) izvan okrilja Saveza komunista, makar ne i potpuno neovisno. Suprotan je slučaj bio i u Sloveniji i u Srbiji – tamo su nacionalne partijske elite same zaplovile na valu probuđenog nacionalizma koji je predvođen od strane tamošnje „kritičke inteligencije“, kako ih taj val ne bi progutao. U Sloveniji se taj val manifestirao kao separatizam i euroatlantizam, u Srbiji kao unitarizam i nacional-boljševizam. I jedno i drugo

može se nazvati nacionalizmom – imenom koje je bilo toliko godina u Jugoslaviji prezreno kao jedan od najvećih neprijatelja socijalizma. Može se čak reći, što Nikolić sugerira, da se Hrvatska našla između čekića i nakovnja, odnosno između dviju tako sličnih, a tako suprotstavljenih tendencija u Sloveniji i Srbiji. Događaji u BiH, koje Nikolić također sporadično obrađuje, uglavnom su slijedili tendencije koje su postojale u Hrvatskoj ili Srbiji, gurajući zemlju u situaciju da nalikuje „Jugoslaviji u maloj“, što dijelom i objašnjava rat najvećih razmjera upravo tamo.

Koncept prava naroda (nacija kao etničkih zajednica) na samoodređenje (do odcjepljenja) sljedeći je konstitutivan koncept za objašnjenje procesa raspada, kojemu je također dosta mjesta posvećeno u knjizi. Štoviše, Nikolić je u samom podnaslovu sugerirao da je taj koncept možda i najkonstitutivniji – „Svi Srbi u jednoj državi“, jedna od ideologija jugoslavenskog raspada, polazi od jedne interpretacije ovog lenjinističko-staljinističkog koncepta – da to pravo na samoodređenje imaju (etnički) narodi. Suprotno od toga, hrvatski (ali i bosanski) koncept bio je da to pravo pripada republikama, pa se i sav ratni raspad ove višenacionalne (i prema tome, „nedovršene“) državne zajednice može tumačiti kao sukob dviju koncepcija prava na samoodređenje do odcjepljenja. Aktualizacija tog problema došla je u prvi plan nakon donošenja Ustava 1974. godine, što Nikolić običava na više mjesta spomenuti. U svojoj punini sukob tih koncepcija nije bio između Slovenije i Srbije koje su započele sukob između dviju vizija Jugoslavije, nego između Hrvatske i Srbije, što baca nešto drugačije svjetlo na objašnjenje raspada Jugoslavije, s obzirom na prethodnu predominaciju upravo slovensko-srpskog (hladnog) sukoba. To bi značilo da je pitanje etničko-nacionalne konfiguracije ipak bilo primarno i nadvladalo čisto republičke sukobe koji nisu u potpunosti odražavali tu etnonacionalnu podijeljenost.

Važna je, prema tome, također i uloga odnosa između većine i manjine, jer što je na jednom prostoru većina, na drugom može biti manjina, i obrnuto, a kako je Jugoslavija bila „nedovršena“ i u smislu da nije obrazovala vlastitu naciju (jugoslavensku), već je polazila od danosti bratstva i jedinstva „dovršenih“ jugoslavenskih naroda (i narodnosti), većinsko-manjinsko pitanje itekako je aktualno do mjere da je „strah od postajanja manjinom“ postao jedan od dominantnih osjećaja (npr. Hrvata u Jugoslaviji i Srba u Hrvatskoj), što je indiciralo i potpuni fijasko još nekoć Titove rečenice da „socijalizam većinu i manjinu ne poznaje“. Dakle, Nikolić vrlo precizno skicira dvije razine „nedovršenosti“ jugoslavenske državne zajednice – onu koja se odnosi na nepostojanje jugoslavenske nacije te onu koja znači slabost federalnih institucija (primjerice, savezne vlade, tj. Saveznog izvršnog vijeća, ali i JNA).

Konačno, u zaključnom dijelu Nikolić se vraća na polazišne teorijske pretpostavke – dok je u istočnoj Europi slom real-socijalizma narodima donio liberalizam i demokraciju, u Jugoslaviji je donio nacionalizam i mobilizaciju za rat; pobijedila je ideja „zajednice“ nad idejom „društva“ te „nacije“ nad „slobodnim pojedincem“ (*Gemeinschaft* ispred *Gesellschaft*, kolektivno ispred individualnog); Miloševiću politiku naziva „konzervativnom revolucijom“ (u sasvim tehničkom značenju te sintagme), a glavni uzrok raspada vidi u neformiranju produktivne društveno-političke elite. Tim bi se zaključcima mogli dati mnogi prigovori, no ostaje činjenica da je knjiga *Jugoslavija, posljednji dani* vrhunsko historiografsko djelo koje obiluje kombinacijom činjenica i interpretacija te čijim se čitanjem stječe dojam da se svako malo hvataju, kao u nekoj pripovijesti s dobro razrađenom fabulom, uzrok i posljedica. Zato bi ovo Nikolićevo djelo (monografija, kako ju sâm naziva), zasad dostupno samo na ćirilici, trebalo uvrstiti među najbolje studije o raspadu Jugoslavije na (post)jugoslavenskom prostoru općenito. Historijska znanost s punim pravom može s nestrpljenjem čekati objavljivanje i druga dva najavljena toma.

Karlo Jurak